

**THE LEGACY OF SERBIAN ARCHITECTURAL EXPORTS TO COUNTRIES IN AFRICA:
HOTEL ARCHITECTURE (1960–1999)**

Прегледни рад, рад примљен: септембар 2025, рад прихваћен: новембар 2025.

Небојша Антешевећ*, Илија Губић**

АПСТРАКТ

У корпусу архитектонског извоза Србије у земље Африке од шездесетих до краја деведесетих година 20. века издвајају се реализације и идејна/конкурсна решења хотелске архитектуре која је предмет истраживања овог рада. Након ослобађања од колонијалних управа педесетих и шездесетих година, у независним афричким земљама јављају се полет и оптимизам при формирању модерних друштава, што је било праћено обимном изградњом објеката државне управе, разних друштвених установа и стамбеног фонда. У томе су запажену улогу имала пројектантска и грађевинска предузећа из СФР Југославије која су због капацитета и градитељског искуства у деценијама након Другог светског рата могла да испуне различите потребе и захтеве наручилаца. Тада долази и до реализације нових хотела који су испрва били значајни за контекст друштвених промена и успостављања међународне сарадње, а потом и за развој туристичке делатности у земљама Африке. Од седамдесетих година, након изградње објеката примарних државних и друштвених функција, почиње да се интензивира и развој туризма који је за афричке земље у развоју доносио нове инвестиције, саобраћајну инфраструктуру и унапређење услужних делатности. Одмаралишта, хотели, сафари хотели и други облици архитектуре угоститељско-туристичких објеката који се јављају током осамдесетих година услед тежњи за развојем масовног туризма у појединим афричким земљама дали су нове могућности савременој архитектури афричког континента. Туризам је такође био важан и за промоцију аутентичних културних и географских одлика, па се архитектура угоститељско-туристичких објеката показала погодна да се кроз њу пласирају одређени концепти и просторно-обликовна решења која би страним гостима приближила утисак локалних специфичности. Иако су пројекти туристичке архитектуре аутора из Србије остали већином нереализовани, њихови архитектонски

концепти, пројектантске одлике и слободнији приступи, често подстакнути утицајима постмодернизма, указују на прогресивније токове савремене архитектуре у земљама Африке.

Кључне речи: архитекти из Србије, земље Африке, хотелска архитектура, архитектонски извоз, модернизам, регионализам, тропска архитектура

ABSTRACT

In the corpus of Serbian architectural exports to African countries from the 1960s to the end of the 1990s, the completed and conceptual/competitive solutions for hotel architecture, the subject of this article, stand out. After liberation from colonial administrations in the 1950s and 1960s, there was enthusiasm and optimism in the independent African countries for the formation of modern societies, accompanied by the extensive construction of state administration buildings, various social institutions and housing. Design and construction companies from S.F.R. Yugoslavia played a significant role in this, with their construction experience in the decades after World War II and capacity to meet the various needs and requirements of clients. At the same time, new hotels were built, which were important firstly in the context of social change and the establishment of international cooperation, and then for the development of the tourist industry in African countries. From the 1970s, after the construction of facilities with primary state and social functions, the development of tourism also began to intensify, bringing new investments, transport infrastructure and improved service activities to developing African countries. The resorts, hotels, safari hotels and other forms of catering and tourist architecture that emerged in the 1980s as a result of the desire to develop mass tourism in certain African countries brought new opportunities to contemporary architecture on the African continent. Tourism also played an important role in the promotion of authentic cultural and geographical features, so that the architecture of hospitality and tourist facilities proved to be a good way of marketing certain concepts and spatial and design solutions that convey the impression of local specificities

* др Небојша Антешевећ, научни сарадник, кустос архитектуре, Музеј примењене уметности, Београд, Србија, ant.nebojsa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8364-6346

** Илија Губић, докторанд, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Београд, Србија, 2020_41012@edu.arh.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-4915-5383

to foreign guests. Although most of the tourist architecture projects by Serbian authors were not implemented, their architectural concepts, design features and freer approaches, often inspired by the influences of postmodernism, point to more progressive trends in contemporary architecture in African countries.

Keywords: architects from Serbia, African countries, hotel architecture, architectural export, modernism, regionalism, tropical architecture

УВОД: АРХИТЕКТОНСКИ ИЗВОЗ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ

Архитектонску продукцију архитеката и предузећа из Србије на афричком континенту до распада СФРЈ одликују углавном већи и извођачки захтевнији пројекти, посебно значајни у контексту успостављања државности ослобођених афричких земаља.¹ У томе су запажену улогу имала пројектантска и грађевинска предузећа која су због својих капацитета могла да испуне захтеве наручилаца – од планирања и пројектовања, до извођења, надзора и саветовања, нарочито инжењеринга, као и тржишта грађевинских материјала и других производа важних за изградњу и опремање објеката. Послератна обнова и модернизација у новоформираној ФНРЈ, спровођена кроз амбициозне петогодишње планове друштвеног развоја који су највећим делом подразумевали активности изградње у готово свим друштвеним и привредним сферама, с временом је изнедрила кадровски и искуствено свеобухватну организацију на пољу грађевинарства. Већ од друге половине 1946. године почело је формирање пројектантских бироа или завода и грађевинских предузећа на савезном, републичком и локалном нивоу у циљу обављања најразличитијих задатака и стручних послова. Овим организацијама поверавано је пројектовање и грађење свих инвестиционих објеката, тзв. објеката капиталне изградње и друштвеног стандарда (Јарић, 1981, 3). Због савладавања најразноврснијих пројектантских и извођачких задатака домаћи кадрови су током година постајали све стручнији, а тиме и конкретнији изван граница СФРЈ.

Период од 1951. до привредне реформе 1964. године обележили су раст инвестиционих улагања и напори да се грађевинска делатност модернизује. Консолидовање архитектонске професије и праксе током педесетих година утицало је и да се јасније одреде позиције архитектуре и архитекте у социјалистичком друштву. Основ за развој југословенске архитектуре почивао је на чињеници да је архитектура добијала шире поље деловања како је заједница постављала сложеније захтеве (Martinović, 1959, 1). Према мишљењу архитекте Вјенцеслава Рихте „нигде у свету, где се променила капиталистичко-друштвена структура у социјалистичку, нису били такви

услови у погледу слободе уметничког стварања као у Југославији (Rihter, 1964, 5). Према Рихтеровој оцени, СФРЈ је у том погледу била једина земља која је социјалистички друштвени раст пратила и документовала могућношћу једног прогресивног и слободног архитектонског стваралаштва, те једина социјалистичка земља у којој је развој савремене архитектуре текао непрекидно и паралелно с развојем савремене архитектуре у свету (Rihter, 1964, 6).

Увођење радничког самоуправљања омогућило је пројектантским и грађевинским предузећима целокупно пословање у условима тржишта – самостално иступање на отвореном тржишту и проналажење послова кроз надметање (лицитацију, тендере), као и самостално планирање и програмирање активности у односу на расположиве капацитете и експертизе. Из тих разлога почињу да се развијају кооперације, односно долази до формирања крупних предузећа за одређене врсте послова – радова, и остварује се шира сарадња предузећа с научноистраживачким организацијама ради унапређења обављања одређених стручних послова (Јарић, 1981, 6). Многе велике радне организације формирале су сопствене пројектне бироје или заводе за пројектовање како би се боље повезали пројектовање и грађење, по систему инжењеринга. Таква сарадња је створила услове за реализацију значајних и захтевних објеката који су југословенско грађевинарство репрезентовали у свету. Томе у прилог је ишла и модернизација индустрије грађевинског материјала. Грађевински сектор је почео да иступа на иностраном тржишту још 1956. године, јављањем на међународне лицитације. Међутим, тада је било још више објективних сметњи за присуство на светском тржишту, посебно у погледу ценовне конкурентности.

Током друге половине шездесетих година грађевински сектор остварује изразито повољне пословне резултате, тако да се до 1978. године југословенско грађевинарство по развоју производних снага, ефикасности и рационалности грађења и оствареним укупним резултатима уврстило међу најефикасније области југословенске привреде (Јарић, 1981, 8). Од СФРЈ република највеће учешће у укупном билансу извршених радова у иностранству имала су предузећа из Србије (41,9% у 1969. години).² До почетка осамдесетих година, односно пре него што су дошле до изражаја последице кризе у светској привреди, југословенска грађевинска индустрија је била присутна у 35 земаља света на пет континената, од тога у 16 земаља Африке.³ Премда су мотиви изласка на инострано тржиште били у основи економске природе, настали из опште потребе за стварањем дохотка и обезбеђивањем

1 Преглед архитектонске продукције архитеката и пројектантских/грађевинских предузећа из Србије у Африци дат је у: Hodžić, 1975, *passim*; Gubić, Antešević, 2023.

2 На другом месту су била предузећа из Хрватске (26,5%), затим Словеније (15,3%), док су најмањи удео имала предузећа из Босне и Херцеговине (12,1%) и Македоније (4,2%). О томе видети у: Hodžić, 1970, 215.

3 На афричком континенту југословенска предузећа су изводила радове у: Алжиру, Анголи, Боцвани, Централној Афричкој Републици, Египту, Габону, Гани, Гвинеји, Камеруну, Кенији, Конгу, Либији, Малију, Мароку, Нигерији, Сијера Леонеу, Судану, Тogu, Тунису, Замбији и Зимбабвеу.

континуитета запослености нараслих производних капацитета, истовремено су одражавали и пријатељство према земљама у развоју (Hodžić, 1970, 215). За СФРЈ је појам међународне привредне сарадње подразумевао допринос решавању проблема других земаља, конкретно кроз пружање економске, техничке и друге врсте помоћи афричким народима „на путу њихове економске, политичке и културне еманципације” (Trajković, 1963, 201). У ствари, СФРЈ је тежила да „помогне другом да се сам успостави у позицији и уложи која тек треба да се креира, и да се дефинише” (Sladojević, 2016, 15).

Вредност изведених радова у иностранству износила је 1978. године око 1,3 милијарде америчких долара (Jarić, 1981, 8). Извођење инвестиционих радова у иностранству региструје се од 1965. године, а организовани наступи југословенских фирми датирају од 1968. године, када су закључени први самоуправни споразуми за наступ на иностраном тржишту (Martinković, 1981, 83). У односу на грађевинску оперативу, позиција архитектонских пројектантских фирми је била нешто неповољнија, јер су у иностраним наступима остваривале мању вредност пружених услуга. Седамдесетих година се у више наврата констатовало „релативно ниско учешће пројектовања” у дотадашњим иностраним ангажманима југословенских фирми, као и да је управо с пословима пројектовања било могуће остварити свестраније, обимније и свеобухватније укључивање фирми и пласирање индустријских производа (Hodžić, 1970, 213–214). Иако је удео пројектантских услуга у укупном износу изведених радова у иностранству износио у просеку око 5%, и то током седамдесетих година када су активности на иностраном тржишту биле и највеће, остварени резултати у области архитектонског пројектовања потврђивали су широке могућности и капацитете југословенских пројектантских предузећа.

МОДЕРНИЗАМ У АФРИЦИ И ДЕЛАТНОСТ АРХИТЕКАТА ИЗ СРБИЈЕ

Африку је након 1960. године обележило време великих очекивања. Наиме, почетком седме деценије 20. века велики број афричких земаља повратио је независност од колонијалних сила западне Европе.⁴ Упркос бројним проблемима општи утисак о развоју многих земаља био је изузетно оптимистичан.⁵ Ентузијазам првих година након успостављања државности био је изражен и у оснивању нових главних градова, чиме се битно умањио административни значај ранијих престоница из времена колонијализма. У новијим истраживањима се истиче да је континент био „лабораторија модернизма” у време

колонијализма, где су колонијалне силе архитектуром и урбанизмом вршиле социјалне експерименте у земљама Африке, без противљења становника и администрације, на која би вероватно наилазили да се тако градило у земљама колонизатора (Demissie, 2012, 4). Међутим, и новоосновани главни градови независних држава развијају се као својеврсни експерименти нових административних, образовних и културних центара.⁶ Континуирани доприноси архитектури градова у земљама Африке током шездесетих и седамдесетих година долазили су најпре од оних архитеката који су раније радили у Африци за време колонијализма, а међу њима су били најпознатији британски архитекти Едвин Максвел Фрај (Edwin Maxwell Fry) и Џејн Дру (Jane Drew), који су великим делом заслужни за „миграцију модернизма”, стварање „колонијалног модернизма” и „тропске архитектуре” (Liscombe, 2006, 211).

Поред британских и француских фирми, архитекти из Сједињених Америчких Држава,⁷ Израела, Италије, скандинавских земаља и земаља источне Европе, укључујући и СФРЈ, почели су да раде на великим комплексима – Народно позориште у Лагосу, Нигерија, пројектовао је 1976. године архитекта из Бугарске Стефан Колчев, Кано Дундаков је пројектовао Централну џамију у истом граду, као и Спортски центар у Илоркију у Нигерији, а објекте Министарства поште и телекомуникација, Управе телекомуникација Етиопије и Главне поште у Адис Абеби, Етиопија, реализовали су Иван Штраус и Здравко Ковачевић из СФРЈ у периоду од 1964. до 1969. године, победивши на међународном конкурс.⁸ Овај комплекс објеката Штраус карактерише као фрагмент модерне Адис Абебе (Štraus, 1977, 44). Земље источне Европе и чланице Покрета несврстаних су седамдесетих година прошлог века повећале своје присуство у земљама Африке да би премостиле јаз између развијених економија и земаља Африке и понудиле им алтернативне путеве модернизма (Albrecht, Galli, 2014, 97).

Захваљујући својој улози у оснивању Покрета несврстаних и оствареним резултатима у архитектонско-урбанистичкој делатности, фирме из Србије су већ почетком шездесетих година добиле прве ангажмане у афричким земљама, да

4 Имајући у виду да већина оновремених држава у Африци пре колонизације није била у данашњим границама и уређењима, ипак је постојао одређени степен независности разних племенских народа и краљевина, па се у том контексту може говорити о „поновној независности”.

5 Оптимистичност је пољувало убиство Патриса Лумумбе, премијера Конга, 1961. године, као и грађански ратови широм континента у којима су бивши колонијални владари имали важну улогу.

6 Додома као главни град Танзаније (1970); Јамусукро као главни град Обале Слоноваче; Либревил у Габону, Абуџа у Нигерији, по плану јапанског архитекта Кенза Тангеа (Kenzo Tange); док је немачки архитекта Макс Гутер (Max Guter), у сарадњи с Петером Петзолдом (Peter Petzold), развио нови главни град Етиопије у области Бахар-Дар на језеру Тана с владиним центром, министарствима, царском вилом и великим стамбеним комплексима према језеру. Белгијски архитекта Лусијен Крол (Lucien Kroll) је планирао нову престоницу Руанде, Кимихурура. Међу бројним новим градовима су и они у Мауританији и Камеруну, чије су планове израдили Французи Ги Лањо (Guy Lagneau), Мишел Веил (Michel Weill) и Жан Димитријевић (Jean Dimitrijevic).

7 Снажан утицај америчке архитектуре од седамдесетих година уочљив је на неколико капиталних реализација, нарочито у Јужној Африци, где су некадашњи студенти Луиса Кана (Louis Kahn) радили на комплексним пројектима, посебно Вилхелм Мајер (Wilhelm Meyer), Глен Галагер (Glen Gallagher), Иван Шлапотерски (Ivan Schlapotersky) и Рулоф Сорел Ујтенбогард (Roelof Sorel Uytenbogaardt), чиме су архитектуру региона подигли на ниво квалитета међународног стандарда. О томе више видети у: Kultermann, 2000, XXVI.

8 О новим токовима у архитектури афричког континента од педесетих година, утицајима европске архитектуре и пројектима иностраних архитеката, видети у: Kultermann, 1969; Kultermann, 2000.

би временом делокруг послова постајао све обимнији, а типови објеката све разноврснији. За афричке земље СФРЈ је представљала новог партнера на економском плану, док је за СФРЈ афричко тржиште било перспективно не само у погледу размене добара, него и у домену стручних услуга и научно-техничке сарадње. Поред тога, истицао се и значај „бољег и богатијег заједничког живота”, што је за СФРЈ било признање за „доследно спровођење политике активне и мирољубиве коегзистенције” (Trajković, 1963, 204, 205). Међу првим пројектима архитектата из Србије за земље Африке, након проглашавања независности, издваја се пројекат београдског архитектате Братислава Стојановића за културни центар у суданском граду Картуму, настао крајем педесетих година у оквиру програма културне сарадње између СФРЈ и Судана.

На простору Африке радило је више пројектантских фирми из Србије, углавном из Београда, као што су „Енергопројект”, „Центропројект”, „Архитектура и урбанизам”, а нешто мање „Инвест-биро” и „Основа”, учествујући на неколико архитектонских конкурса, док су доста ређе пројекте радили појединци, осим у случају техничке подршке. Предузеће „Енергопројект” је већ шездесетих година развило активности у региону Блиског истока, као и у већем делу афричког континента, док је Пројектни завод „Центропројект”, основан под окриљем Централне управе војне индустрије, своју пројектантску делатност усмерио ка Етиопији.⁹ Пројектни завод „Центропројект” је имао дугорочну развојну политику која се заснивала, поред послова у земљи, и на максималном ангажовању ресурса на пројектовању у иностранству. Због постигнутих капацитета у домену израде захтевних пројеката, југословенско тржиште је временом постало недовољно да би се константно обезбеђивали послови и осигурао континуирани развој завода. Сличан принцип пословања и отварања филијала у земљама „домаћина” у Африци имала су и друга предузећа, попут „Енергопројекта”. Поједина предузећа су била не само равноправан партнер осталим заинтересованим страним фирмама за пласман у земље Африке, такмичећи се у захтевним условима међународне конкуренције, већ су дошла и у ситуацију да им се посао уступао директно, без конкурса или лицитација (Đokić, 1969, 15). Током осме деценије највише архитектонских реализација у Африци остварило је предузеће „Енергопројект”, у којем је 1971. године формирана и посебна организациона јединица за архитектуру и урбанизам на челу са архитектом Милицом Штерић, па је овај период у предузећу остао познат као „златна афричка фаза”.¹⁰

9 Наиме, Одлуком Владе ФНРЈ од 10. фебруара 1950. године основан је Централни пројектни институт ЦУВИ (Централна управа војне индустрије), а затим у периоду 1950–1951. ЦУВИ формира Пројектни завод „Центропројект” са седиштем у Београду (Zabukovec, 1975). Осим у Београду, „Центропројект” отвара канцеларије у Загребу и Етиопији. Убрзани професионални успон „Центропројекта” резултирао је једном од највећих и најзначајнијих пројектантских кућа у СФРЈ. О првим ангажовањима „Центропројекта” у Африци видети у: Sindelić, 1969, 43–44.

10 „Енергопројект”, основан 1951. године, архитекта Михајло Митровић је означио као најзначајнију и највећу пројектантску кућу „Друге Југославије”,

Током шездесетих година за афричке земље су рађени углавном пројекти за објекте државне управе (седиште владе и државне администрације) и друге установе образовне, здравствене и културне намене или друштвеног значаја. Већина аутора ових објеката припадала је новој генерацији архитектата школованих после рата, чија су интересовања за архитектонске тенденције у свету утицала на развој њихових властитих идеја и владање савременим приступима израженим у функционализму интернационалне модерне, а касније и критичког регионализма. Искуства стицана током стажирања, а потом и у пројектантском раду, пре свега од краја педесетих година када су ауторски изрази имали све више утицаја на друштвени значај архитектуре – пренета су и у раду на пројектима за афричке земље. Ангажмани наших пројектантских фирми у афричким земљама, интензивирани током седамдесетих година, довели су до низа остварења различитих типова и величина објеката, али и плурализма архитектонских решења и ауторских приступа.¹¹ Без обзира на то што се модернизам у афричким земљама могао читати још у периоду између два светска рата, он је након ослобођења постао све присутнији, поготово кроз дела која су наручивала или израђивала министарства или департмани задужени за јавне радове/ послове, кроз рад факултета или одсека за архитектуру, као и кроз деловање приватног сектора. Архитекти из страних земаља који су радили у тим институцијама интегрисали су тенденције и искуства из својих земаља у нову архитектуру Африке. Архитектура је требало да подржи премисе развоја, модернизације и оптимизма независних држава и њихових друштвених потреба, тако да се термином *афирмативни модернизам*¹² могу сублимирати настојања афричких земаља да у кратком року изграде објекте значајне за своју извојевану државност.¹³

ТУРИЗАМ И АФРИЧКИ КОНТИНЕНТ

Током последњих деценија 19. века, туризам широм Африке, посебно тамо где је било релативно велике популације досељеника, развијали су колонијалисти за колонијалисте – аутохтони Африканци

сматрајући да је био *spiritus* сабирања и перманентног образовања талентованих стваралаца, носилац модерне организације посла и развојних материјалних потенцијала, конкурентни понуђач и извођач на светском пројектантском и извођачком тржишту, чиме је доприносио позицији југословенске архитектуре и њеној конкурентности на светском плану (Mitrović, 1995, 5). О раду „Енергопројекта” у Африци видети: Sekulić, 2016.

11 О реализацијама и пројектима архитектата из Србије у Африци видети: Gubić, Antešević, 2023, 19–33.

12 Аутори дају термин *афирмативни модернизам* којим желе да укажу на то да је архитектура у том времену најчешће служила да одређену земљу и власт учини „савременијом”, док се одрицала било каквог другог контекста у смислу наслеђених вредности градње, локалних материјала и могућности локалног грађевинског сектора, климе и осталих локалних услова. Термин *афирмативни модернизам* представља својеврсну критику „архитектуре за извоз”, претече данашњим глобалним условима и грађњи често без референци на локалне контексте. О томе видети у: Gubić, Antešević, 2023, 24.

13 Крешимир Мартиновић запажа како је успеху предузећа из Србије у Африци претходило низ конкурсних победа, попут пласмана Рајка Татића за пројекат резиденције председника Либана, као и запажених реализација, попут Павиљона у Бриселу архитекта Вјенцеслава Рихтера (Martinić, 1965, 41).

нису поседовали ни финансије ни културни капитал за улагање у туризам, који је, од свог почетка, коришћен за Европљане у корист других Европљана (Harrison, 2000, 37, 40). Управо је због тога извесно време постојао отпор Африканаца према туристичкој индустрији која је повезивана са белим колонијализмом. Релативни луксуз туристичких објеката и очигледно богатство туриста били су у оштрој супротности са свакодневном материјалном оскудицом многих Африканаца. У глобалном развоју масовног туризма од педесетих година прошлог века убрзо су препознати туристички потенцијали афричког континента.¹⁴ Могућности међународног туризма у Африци биле су директно одређене потражњом за непознатим крајевима, новим атракцијама и искуствима која су нудили природни ресурси. С друге стране, већина власти афричких земаља у развоју није била вољна, или није била у позицији, да сама оствари жељени развој туризма, па је улога приватног капитала, било домаћег или страног, била кључна за нове инвестиције у изградњи неопходне туристичке инфраструктуре/капацитета (Schneider, 1976, 11). Одсуство домаћих људских и финансијских ресурса утицало је да се туристичка делатност трасира према иностраним захтевима и потребама (половином деведесетих година трећина свих долазака туриста била је из Европе).

Почетком седамдесетих година, према ставовима појединих западних аутора, Африци је суђено да постане главна туристичка атракција, посебно што се туризам могао комбиновати са другим гранама привреде (пољопривреда, сточарство, мала индустрија), како би се растућој популацији обезбедили преко потребни послови (Segal, 1972, 76). Међутим, како су за потпунији туристички развој, посебно у оквирима међународног туризма, била потребна политички и економски стабилна друштва, афричке земље које су могле да обезбеде сигурност иностраним туристичким корпорацијама и хотелским ланцима тежиле су новим инвестицијама и модернизацији без којих не би било савременог туризма (Gubić, Antešević, 2023, 34). Тако су развој туризма и усмеравање туристичке изградње у афричким земљама умногоме зависили од иностраних улагања, искустава и менаџмента, али постојали су и национални напори у обезбеђивању додатних капацитета, успостављању виталних пословних односа и диверсификацији националне туристичке индустрије (Schneider, 1976, 14). Поред тога, сваки вид туристичког развоја подразумевао је урбанизацију, модернизацију саобраћајне и комуналне инфраструктуре, обезбеђивање пратећих садржаја у туристичкој понуди, пласирање локалних прехрамбених производа и запошљавање локалног становништва.

Након подизања објеката примарних државних и друштвених функција, постепено и неуједначено ширење туризма је за поједине афричке земље у развоју донело нове инвестиције, унапређење услужних делатности, те

нову инфраструктуру, али често само у обиму који је био неопходан за туристичке трасе и локалитете. Истовремено, туризам је био важан и за промоцију аутентичних културних и географских вредности које су иностраним туристима биле непознате, посебно у контексту бекства у егзотичне и нетакнуте пределе, премда је тај аспект у суштини био делегиран и осмишљаван од странаца за странце. Изградња угоститељско-туристичких објеката, пре свега хотела, а касније и већих туристичких комплекса – ризорта, имала је углавном важан инвестициони предзнак (потреба за капиталом), док се у архитектонском смислу пружала могућност да се пласирају одређени концепти и решења који би интерпретирали/приближили локалне специфичности. Иако се сматрало да би кроз изградњу и пословање угоститељско-туристичких објеката требало максимално да се искористе домаћи ресурси и размотре алтернативна решења, уз поштовање ограничења која намеће економска оправданост неопходна за самоодрживост понуде, пракса је показала да су посредством страног капитала и менаџерских захтева, нарочито у првим деценијама успостављања туристичке делатности, потенциране веће инвестиције, без разматрања изградње мањих хотела за нове типове туриста – они који не долазе због пословних разлога и који немају луксузне прохтеве (Schneider, 1976, 13, 14).

ИДЕЈЕ ХОТЕЛСКЕ АРХИТЕКТУРЕ – ИЗМЕЂУ ГЛОБАЛНОГ И ЛОКАЛНОГ

Појаву модерних хотела на афричком континенту од педесетих година до краја 20. века условљавале су с једне стране различите геополитичке и економске околности, првенствено степен развијености, безбедност, иностране везе, људски капацитети и туристички потенцијали, док су с друге стране на архитектуру и пројектантске аспекте утицали првенствено конкретни разлози за изградњом хотела, врста локације и предвиђена структура корисника. Због величине континента и неуједначеног степена развоја, с потпуним одсуством савремених утицаја на одређеним просторима, разноликих друштвено-политичких прилика и историјског контекста у коме је колонијално присуство оставило трагове извесних туристичких зачетака, не може се говорити о истим мотивима и уопште процењеним потребама за изградњом туристичких хотела током друге половине 20. века, али се могу издвојити поједине заједничке карактеристике и феномени који су пратили настанак нових хотела, нарочито у оним срединама у којима су и архитекти из Србије оставили трага. Земље севера Африке (Мароко, Тунис, Алжир, Египат), географски и историјски блиске Европи, раније су апсорбовале европске утицаје у погледу туристичких кретања и потребе за изградњом модерних хотела, док се у земљама које су стицале независност од педесетих и почетка шездесетих година туризам почео релативно брзо развијати (Кенија, Танзанија, Уганда, Замбија, Сенегал, Гана, Обала Слоноваче, Маурицијус), захваљујући туристичким потенцијалима

¹⁴ О развоју туризма на афричком континенту видети у: Cleveland, 2021.

и атракцијама, али и погодним друштвено-политичким приликама, понајвише посредством страног капитала. Насупрот томе, у многим афричким земљама, и поред великих природних и културних ресурса, туризам се слабо или готово никако није могао да развије због сиромаштва, политичке нестабилности, грађанских ратова или лоше инфраструктуре, нарочито у првим деценијама после независности (Либериа, Сијера Леоне, Нигерија, Гвинеја, Нигер, Сомалија, Судан, Чад, ДР Конго, Централноафричка Република).

Уједињене нације (УН) су 1967. годину прогласиле годином туризма, међународних путовања и међународне туристичке солидарности (Drndić, 1966, 3). Економски и социјални савет УН-а је у својој резолуцији поред истицања изванредно корисне улоге туризма у просветном, културном, економском и друштвеном домену такође навео и потребу и корисност да се преко међународног туризма повећава доходак, нарочито земаља у развоју, док су у резолуцији донетој на Конференцији за међународна путовања и туризам, одржаној 1963. године у Риму под покровитељством УН-а, позвана сва тела и специјализоване агенције Уједињених нација да са одговарајућим разумевањем обезбеде појачану техничку и финансијску помоћ земљама у развоју како би биле у стању да убрзају изградњу својих туристичких потенцијала (Drndić, 1966, 3). Од шездесетих година туризам широм света бележи нагли успон и постаје значајан фактор светске привреде, али и, како се истицало, призната снага мира и разумевања међу народима, па је разматрање предложених резолуција уврштених на дневни ред двадесет и првог редовног заседања Генералне скупштине Уједињених нација запажен историјски тренутак у развоју међународног туризма. Туризам је иначе у свим срединама у којима се јављао, дакле и развијеним и онима у развоју, доказао своју виталност, рекордне стопе раста и знатну привредну важност (Hitrec, 1977, 231). Међу пројектантским задацима српских и југословенских архитеката у афричким земљама, са којима је посредством Покрета несврстаних успостављена политичка, привредна и културна сарадња, посебно у оквирима међународне техничке подршке и директних уговора, нашли су се убрзо и хотелски објекти захваљујући бројним референтним реализацијама у СФРЈ.¹⁵

Током шездесетих година пројекти градских хотела углавном произилазе из контекста урбанизације и ширења градова, најчешће главних административних и привредних центара,¹⁶ у којима се јавила потреба за овом неизоставном градском функцијом, и то не толико ради туристичких потреба, колико због неопходног смештаја различите структуре путника и гостију чији разлози

боравка у градовима нису били туристичке природе. Потом, од седамдесетих година долази до све учесталијих наруџби пројеката хотелских зграда, садржајно разноврснијих и пројектантски сложенијих сходно профилацији туристичке понуде, да би током последње две деценије 20. века архитекти из Србије били ангажовани и укључени у више од двадесет пројеката хотела и туристичких комплекса (Танзанија, Зимбабве, Кенија, Уганда, Сао Томе и Принципе, Замбија, Сејшели, Нигерија, Либија, Етиопија). Одмаралишта, хотели, сафари хотели и други облици туристичке архитектуре који се јављају током осамдесетих година услед тежњи за развојем масовног туризма у појединим афричким земљама дали су нове могућности савременој архитектури афричког континента, те подстакли развој туристичке делатности. У већим административним или индустријским градовима хотели су првенствено служили пословним гостима и путницима, док су изразито туристички хотели, грађени уз обалу поред плажа или на туристички атрактивним локалитетима, обично били тако пројектовани да приме госте у већем броју на једном месту. Након првих ангажмана предузећа из Србије на изградњи приоритетних инфраструктурних објеката, попут изградње бране Кпиме у Тогу чију је градњу „Енергопројект“ започео још 1961. године, потом настављених у домену архитектонског пројектовања, првенствено кроз пројекте здања државне управе значајних због симбола државности и модернизације, од седамдесетих година уследило је проширење архитектонских типологија ка грађевинама пословне, туристичке и стамбене намене. Попут других иностраних архитеката који су деловали у Африци, првенствено из Уједињеног Краљевства и Француске, и наши архитекти су кроз своје различите ангажмане преносили стручна искуства стечена у Србији и на ширем простору СФРЈ (техничка подршка, конкурси, тендери, директне поруџбине), ослањајући се на актуелне архитектонске токове и тенденције које су се са извесним закашњењем преносиле у Африку, те прилагођавале контексту и приликама.

У пројектовању хотелских зграда за земље Африке истакали су се водећи пројектанти на том пољу, познати по реализацијама хотела и других туристичко-угоститељских објеката у Србији и СФРЈ, као што су Александар Кековић, Слободан Милићевић, Драган Ковачевић, Иван Пантић, Крешимир Мартинковић, Љиљана и Драгољуб Бакић, Зора Митровић Пајкић и др. Често су запажени предлози и успешне реализације првих пројеката водиле до нових ангажмана и поруџбина. Тако је предузећу „Центропројект“, након израде пројекта војне поморске луке Секонди у Гани 1962. године, било поверено пројектовање нове царске палате у Адис Абеби, главном граду Етиопије, већ средином 1963. године, чије су идејно решење израдили Бранко Петровић¹⁷, Касим Османчевић, Тихомир Николић и Јован Забуковец. Захваљујући овом пројекту, сложеном

15 Осврт на изградњу туристичких објеката у СФРЈ, с акцентом на географску распрострањеност и допринос архитеката, дао је Крешимир Мартинковић у јубиларном издању које је поводом 25 година грађевинарства СФРЈ објавило издавачко предузеће „Техника“, видети: Martinković, 1970, 390–397.

16 О процесу урбанизације и перспективама афричких градова видети: Coquery-Vidrovitch, 1991, 1–98; Laurent Fourchard, 2011, 223–248.

17 О опису архитекте Бранка Петровића у Адис Абеби видети у: Smode Cvitanović, Čavlović, Uchytíl, 2020, 318–333.

Сл. 1. Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић (Центропројект, Београд/Загреб), хотел *Wabe Shebelle*, 1968, Адис Абеба, Етиопија (реализација). Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 1 Branko Petrović, Živorad Dragojlović and Hrvoje Justić (Centroprojekt, Belgrade/Zagreb), *Wabe Shebelle* Hotel, 1968, Addis Ababa, Ethiopia (completed). Source: postcard – author's archive

по садржају и великом по површини, без обзира на то што није реализован, „Центропројект” се афирмисао и убрзо добио понуде за друге послове, тако да се његова делатност проширила на услуге надзора и консалтинга (Zabukovec, 1975, n. p.). Због обима посла, „Центропројект” је у Етиопији основао филијалу – „Биро Адис Абеба”, а једна од првих реализација у главном граду био је управо хотел *Wabe Shebelle* на Мексико-скверу, који је изграђен 1968. године према пројекту архитеката Бранка Петровића, Живорада Драгојловића и Хрвоја Јустића. (Сл. 1) Убрзо потом су у етиопијском граду Џима (енг. Jimma) такође извели градски хотел. Задужбина рано преминулог војводе од Харара, сина цара Хајле Селасија, ангажовала је Министарство јавних радова за израду пројекта и вршење надзора над изградњом репрезентативног хотела на Мексико-скверу, које је тај посао потом поверило „Центропројекту” на основу идејног пројекта Петровића (Sindelić, 1969, 44). Хотел *Wabe Shebelle*, по изградњи највиша зграда у Адис Абеби и најбоље уређен хотел у Етиопији, убрзо је постао градски репер и популарно место окупљања (Smode Cvitanović, Čavlović, Uchytíl, 2020, 329). У архитектури хотела долази до изражаја функционалистички концепт организације и обликовања, доминантно заступљен код хотелских зграда у послератним архитектонским тенденцијама. Функционалистичко конципиран градски хотел се најбоље уклапао у структуру и визију модерног града и градских садржаја (Antešević, 2022, 354).

Такав приступ је важио и за афричке градове који су се изграђивали, проширивали и модернизовали по угледу

на западне светске метрополе. Државне и локалне власти многих осамостаљених република желеле су тиме да покажу властита стремљења за бољом будућношћу и властитим просперитетом. Сматра се да је дефинисању функционалне структуре савременог градског хотела, који се као такав проширио многим градовима Европе када су се побољшале економске прилике у годинама после обнове, допринео управо модел америчког хотела произашао из низа захтева савремених друштвених потреба карактеристичних за корпоративна друштва (хотел као место колективних окупљања и обједињавања више функција или услуга на једном месту). Урбанистички услови у градовима су диктирали форму хотела, која је најчешће подразумевала призматичне облике, док су од капацитета хотела зависили његова висина (број етажа) и структура базе. Како приземна етажа, због мањих габарита парцеле, није могла да обухвати све неопходне функције, друштвени, услужни и сервисни садржаји су се обично протезали и на етажу мезанина или првог спрата, а често је и последња етажа хотела, због привлачних визура, такође бивала ангажована за угоститељске садржаје (Antešević, 2022, 355). На тај начин је пројектован и хотел *Wabe Shebelle* кога у композиционом смислу чине три сегмента – проширена двоетажна база са друштвеним садржајима (стопа), десетоспратни смештајни блок организован око средишњег језгра и бочни анекс са три смештајне етаже. Хотел се сматра примером добро простудираниог и рационално разрађеног пројекта у коме су до изражаја дошле функционална организација хотелских садржаја и савремена архитектонска обрада (Sindelić, 1969, 44).

У наредној, осмој, деценији 20. века потребе за градским хотелима у афричким градовима постају учесталије, тако да архитекти из Србије у том периоду израђују пројекте за неколико земаља (Уганда, Нигерија, Либија, Габон), опредељујући се углавном за рационалније приступе и технолошки једноставнија решења, да би осамдесетих година напустио пројектантски плурализам у хотелској архитектури, а број пројеката за хотелске зграде и комплексе предњачио у односу на друге типологије. Хотел *Nile* апартманског типа у саставу Конференцијског центра у Кампали (Сл. 2), главном граду Уганде, који је 1970. године пројектовао архитекта Александар Кековић, тада запослен у предузећу „Енергопројект“, показује примену конструктивних и обликовних префабрикованих елемената готово типизираних архитектонског склопа (хотел и центар су пасарелом повезани у јединствену грађевинску целину), док је идејно решење истог аутора за државни репрезентативни хотел у уганданском граду Аруа из 1972. године пример слободнијег приступа и иновативнијег промишљања теме хотелске зграде у односу на примарну намену, локацију и технологију. (Сл. 3) Овај хотел, у чијој структури је било предвиђено 250 соба, 12 апартмана и репрезентативна председничка резиденција на последњој

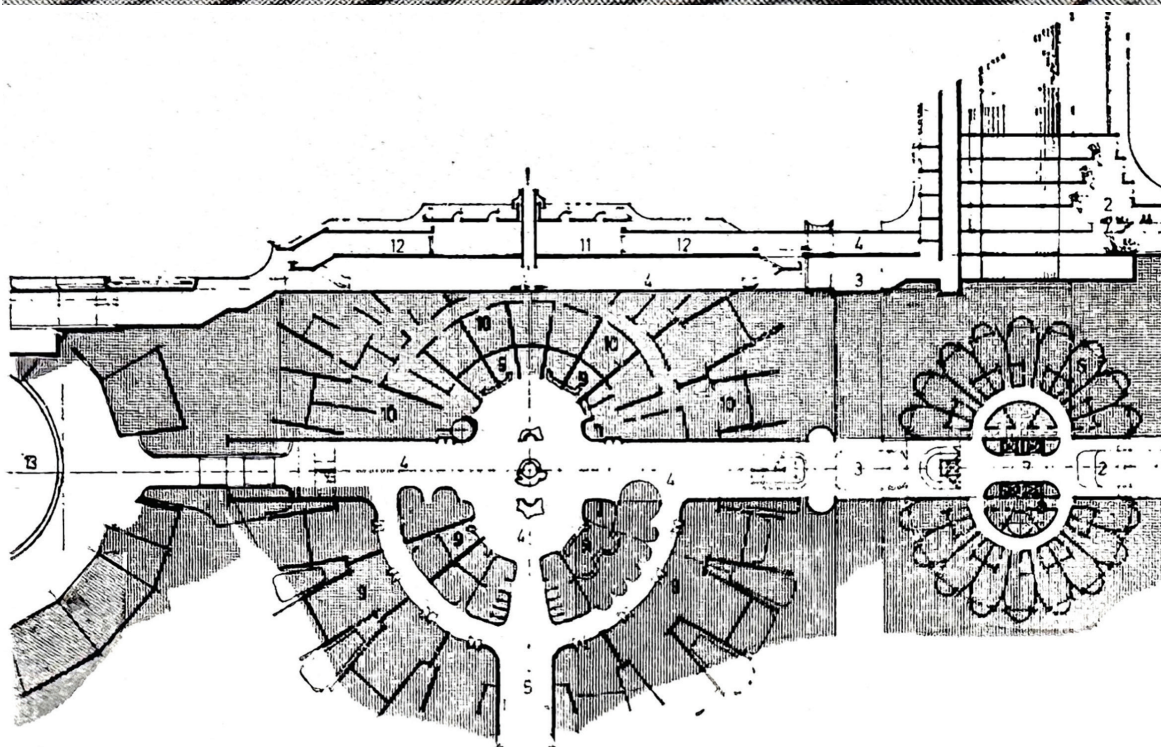
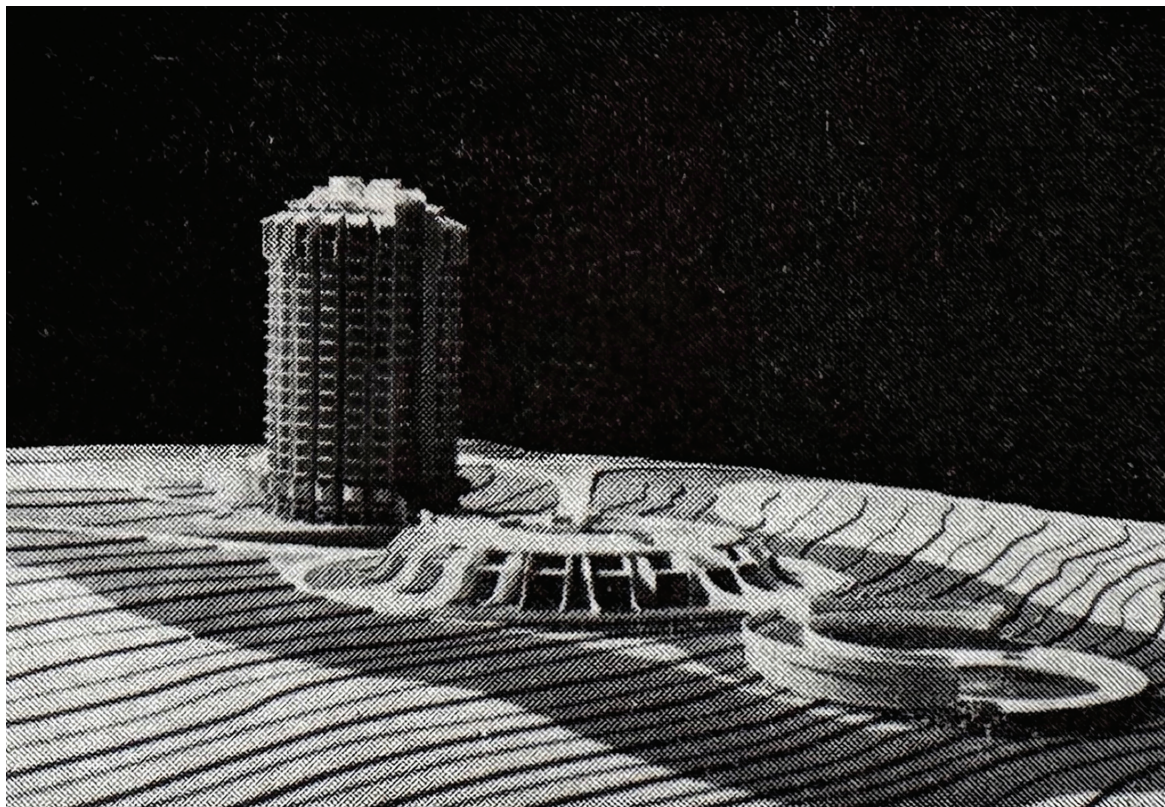
етажи, требало је првенствено да буде намењен за смештај високих владиних функционера. На архитектонско-урбанистичку позицију су утицали и технолошки аспекти градње у монтажном систему и предвиђена динамика реализације, па је био усвојен принцип рашчлањивања садржаја по функционалним групацијама, чиме је требало да се омогући развијање градње по пунктовима (Petrović, 1977, 76). Већ од друге половине седамдесетих година пројекти хотела бивају архитектонски разноврснији и ауторски препознатљивији, посебно у обликовном смислу, као у случају залучених, обличастих и органских форми нереализованог Комплекса хотела и пословних зграда на путу Лагос – Бадагри (Нигерија), архитекте Крешимира Мартинковића из 1975. године (инвеститор *Tropic pharmaceuticals Ltd. Lagos*),¹⁸ и конкурсног рада за хотел *de lux* у Триполију (Либија) из 1977. године, ауторског тима „Енергопројекта“ – Драган Јовановић, Момчило Миловановић, Љубомир Анђелковић и Милош Станковић.¹⁹

18 Програмске пропозиције, кратак опис пројекта, избор цртежа и фотографије макете дати у: Martinković, 1976, 51–57. Једна од карактеристика пројекта зграде хотела јесте и то што је готово целокупно фасадно платно решено у виду парпетних бленди и хоризонталних брисолеја ради заштите од сунчевог зрачења.

19 Пројекти су приказани на салонима архитектуре Музеја примењене

Сл. 2. Александар Кековић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Nile* у саставу Конференцијског центра, 1970, Кампала, Уганда (реализација). Извор: Mitrović, 1989, 96.
Fig. 2 Aleksandar Keković (*Energoprojekt*, Belgrade), *Nile Hotel* as part of the Conference Center, 1970, Kampala, Uganda (completed). Source: Mitrović, 1989, 96.

Сл. 3. Александар Кековић, конструкција Зоран Цвијовић (Енергопројект, Београд), државни репрезентативни хотел, 1972, Аруа, Уганда (идејно решење). Фотографија макете (а), карактеристична основа и подужни пресек (б). Извор: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76. / Fig. 3 Aleksandar Keković, construction Zoran Cvijović (Energoprojekt, Belgrade), state representative hotel, 1972, Arua, Uganda (conceptual solution). Photograph of the model (a), characteristic base and longitudinal section (b). Source: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76.

Једна од значајнијих хотелских реализација архитектата из Србије у Африци јесте хотел *De Ville* у главном граду Габона, Либервилу, који је изграђен 1978. године према пројекту „Енергопројектовог“ тима у саставу: Радомир Стопић, Марио Јобст, Душица Максимовић (архитектонско решење) и Зорана Стојнић (ентеријер). (Сл. 4) Хотел је такође изгра-

дио „Енергопројект“ са кооперантима. Разуђена кубична форма је произашла из хоризонталне диспозиције хотелских садржаја, организованих према стандардизованој шеми распореда друштвених, сервисних и смештајних функција, комуникација и кретања, уз слободнији и отворенији план главне приземне етажне, чему су допринели и три унутрашња атријума. Савремени утицаји су остварени у примењеном конструктивном решењу и материјализацији,

уметности у Београду 1976. и 1978. године.

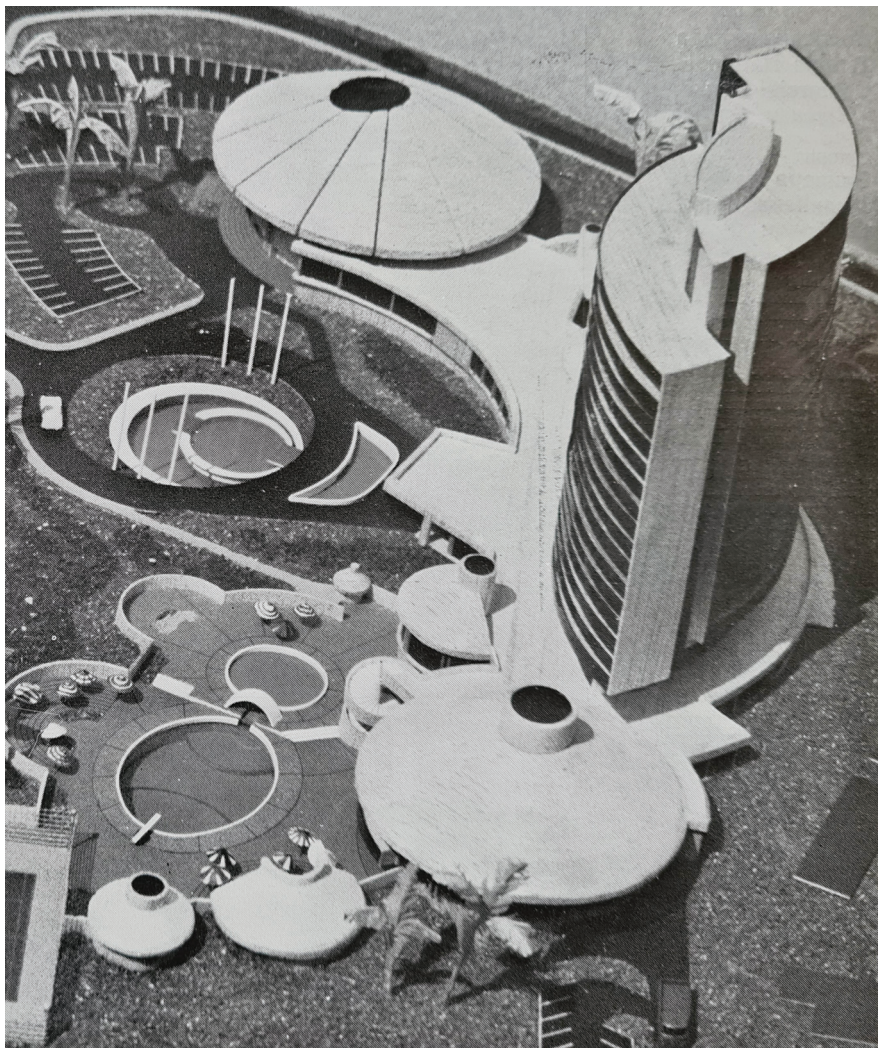

Сл. 4. Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), хотел *De Ville*, 1977–1978, Либервил, Габон (реализација). Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 4 Radomir Stopić, Mario Jobst and Dušica Maksimović, interior Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), *De Ville* Hotel, 1977–1978, Libreville, Gabon (completed). Source: postcard – author's archive

посебно структуралној стакленој фасади, те техничко-технолошком опремању које је подразумевало и централну климатизацију. Хотел је имао и већу конференцијску салу, што се у то време глобално усталило као функционални бенефит градских хотела, осим уколико нису грађени у комплексу са конгресним центром. У свету је таквих примера било све више, нарочито у Америци која је предњачила по новинама у сфери хотелијерства, и у којој су настали први хотелски ланци/корпорације (*Intercontinental*, *Sheraton*, *Hilton*, *Hyatt*, *Holiday Inn*). Потреба за сличним комплексима и већим градским хотелима јавила се и у главним административним и трговачким центрима Африке. Због изражене склоности за прихватањем нових стремљења у архитектонској пракси може се рећи да је туристичка архитектура током седамдесетих година најавила постмодерне тенденције (Antešević, 2022, 540). За разумевање друштвених односа у капитализму релевантна је позиција архитектуре туристичких објеката који су у највећој мери били подређени интересима капитала, а тиме уједно и скрајнути са главних токова критичког дискурса, јер је њихова доминантна тржишна оријентација условљавала главне аспекте промена и прилагођавања. На тај начин су туристички објекти могли и најраније и најцелисходније да прихвате нова постмодернистичка стремљења. Југословенску архитектонску сцену је током седамдесетих обележила смена генерација архитеката, а тиме и преовлађујућих приступа у архитектонској пракси, што се манифестовало и на архитектонски извоз у земље Африке, у коме су од тада у највећој мери учествовали управо архитекти нове генерације.

Један од истакнутих пројектаната „Енергопројекта” Слободан Милићевић израдио је 1980. године пројекат за хотел *Intercontinental* у Танзанији, док се међу осталим хотелским пројектима из осамдесетих година истичу решења за хотеле у Момбаси, Кенија, аутора Драгана Ковачевића и Зорана Зекића из фирме „Инвест-биро”, и у Бенгазију, Либија, ауторке Зоре Митровић Пајкић (оба из 1982), затим за хотел у Аруши, Танзанија, који је 1987. године израдио Грујо Голијанин, тада такође ангажован у београдској фирми „Инвест-биро”, као и пројекат за конгресни центар са хотелом Зорана Жупанеца у Масинди Порту, Уганда, из 1983. године. Иновативнији пројектантски приступ, уз пласирање савремених концепција у хотелској архитектури, одликује два нереализована хотелска пројекта на источној афричкој обали познатој по егзотичним туристичким дестинацијама: идејно решење за хотел међународног ланца *Intercontinental* у Дар ес Саламу, који је Слободан Милићевић пројектовао по наруџбини Министарства туризма Танзаније (Сл. 5), те првонаграђени конкурсни рад за хотел у Момбаси Драгана Ковачевића и Зорана Зекића, чију изградњу је планирала кенијска компанија *Seven International Co.* (Сл. 6)²⁰ Иако пројекти ових хотела имају две различите организационе поставке – хотел у Танзанији вишеспратну кулу у виду две међусобно уклопљене залучене призме различитих висина, а хотел у Кенији хоризонталнију меандрирајућу структуру – оба носе обликовне интерпретације локалног

20 Пројекти су приказани на Салонима архитектуре Музеја примењене уметности у Београду 1981. и 1983. године.

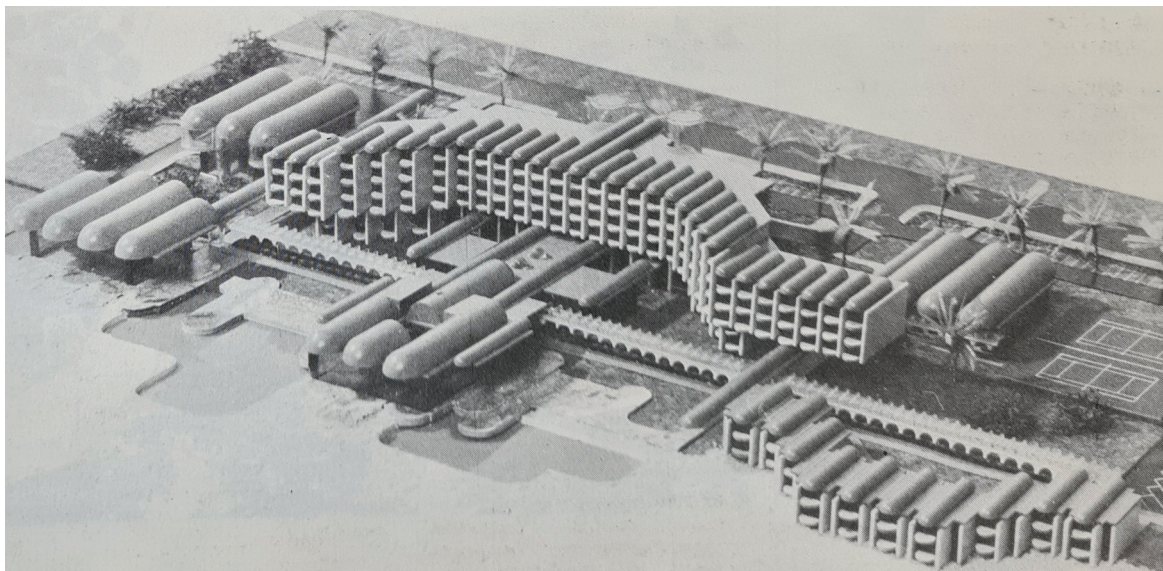

Сл. 5. Слободан Милићевић
(Енергопроект, Београд), хотел
Intercontinental, 1980, Дар ес
Салам, Танзанија (идејно решење).
Извор: *Седми салон архитектуре*.
Београд: Музеј примењене
уметности, 1981, 43. / Fig. 5 Slobodan
Milićević (*Energoprojekt*, Belgrade),
Intercontinental Hotel, 1980, Dar es
Salaam, Tanzania (conceptual design).
Source: *Seventh architecture salon*.
Belgrade: Museum of Applied Arts,
1981, 43.

традиционалног градитељства препознатљивог по кружним, залученим и ваљкастим облицима, купастим крововима, заобљеним површинама и групацијама мањих кружних или елипсастих форми. Повезивањем, уклапањем и комбиновањем таквих елемената и форми постигнута

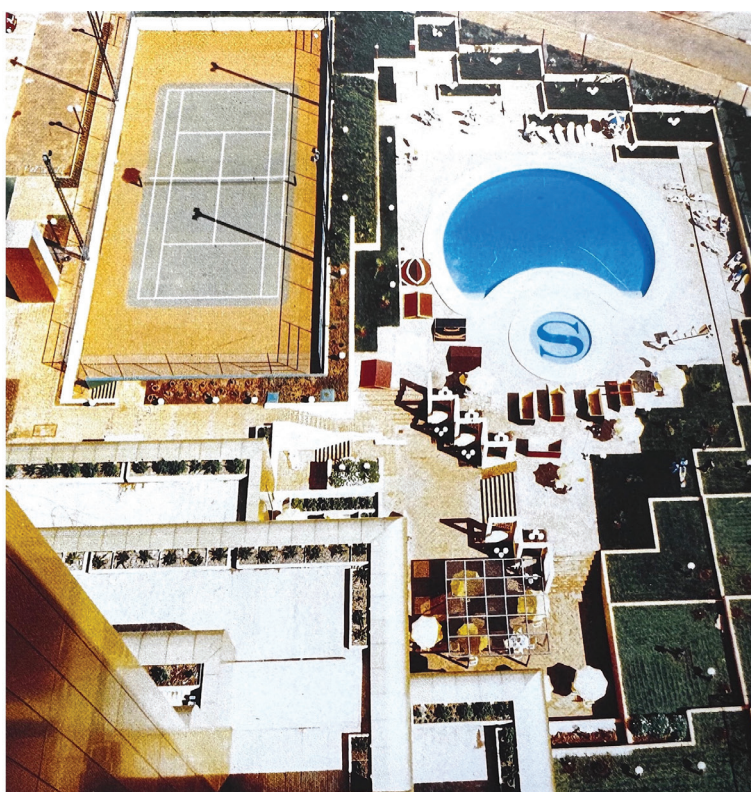
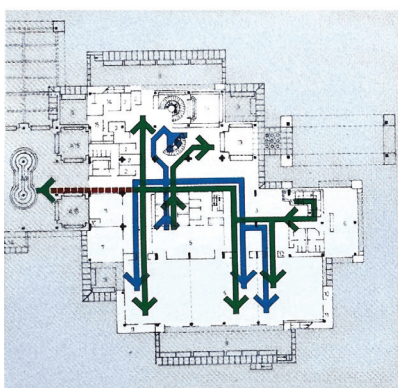
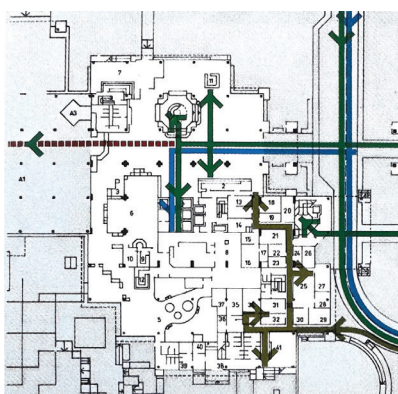
је органска интеграција партерног уређења и сегмената објеката различитих висина и габарита. У решењу типског хотела из 1985. године за локације у Замбији, у којој се осамдесетих година туризам профилисао на основу природних атракција – националних паркова и сафарија,

Сл. 6. Драган Ковачевић и Зоран Зекић, сарадници Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица и Гордана Рашковић (*Инвест-биро*, Београд), туристички хотел (конкурсни рад – прва награда), 1982, Момбаса, Кенија. Извор: *Девети салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1983, 41. / Fig. 6 Dragan Kovačević and Zoran Zekić, associates Zoran Mitić, Nataša Novaković, Dejan Đurica and Gordana Rašković (*Invest-biro*, Belgrade), tourist hotel (competition winner – first prize), 1982, Mombasa, Kenya. Source: *Ninth architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1983, 41.

Сл. 7. Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић, сарадници – конструкција Сава Вукелић и Ранко Ристић, архитектонски део Милош Станковић и Иван Пантић, ентеријер Зорана Стојнић (Енергопроект, Београд), Конгресни центар и хотел Sheraton, 1981, Хараре, Зимбабве (реализација). Поглед на хотел (а), основе приземља и мезанина, поглед на рекреациони простор хотела (б). Извор: Mitrović, 1989, 81, 86./ Fig. 7 Ljiljana Bakić and Dragoljub Bakić, associates – construction by Sava Vukelić and Ranko Ristić, architectural part by Miloš Stanković and Ivan Pantić, interior by Zorana Stojnić (Energoprojekt, Belgrade), Congress Center and Sheraton Hotel, 1981, Harare, Zimbabwe (completed). View of the hotel (a), ground floor and mezzanine, view of the hotel's recreational area (b). Source: Mitrović, 1989, 81, 86.

архитекта Слободан Милићевић се одлучио за комбинацију ниже разуђене хотелске зграде у којој су пројектоване смештајне јединице и групације објеката са друштвеним садржајима, које кроз облике и материјализацију опонашају традиционалне округле стамбене колибе. Удаљивши се од архитектуре регионализма, архитекта Зоран Жупањевац, пројектујући конгресни центар са хотелом у Масинди Порту, определио се за радикалније конструкторско решење, засновано на примени триангулисане решеткасте конструкције. Задатку реконструкције, адаптације и преобликовања главног градског хотела Кампале, који је био знатно оштећен и девастиран током грађанског рата у Уганди, пажљиво је приступио архитекта Зоран Бојовић, тако што је структуру старог хотела прилагодио захтевним стандардима хотелског ланца *Sheraton* и доградио нове рекреационе просторе и вртне павиљоне, интегришући све у један сликовит ансамбл у коме квалитету архитектуре доприноси уређење парка са тропском вегетацијом (Mitrović, 1989, 91). У хотелском парку, наомак централног павиљона, пројектована је кружна фонтана са централном ротирајућом скулптуром динамичне форме, чији је аутор београдски вајар Миодраг Гојковић. Реконструкција и доградња хотела су завршени 1988. године.

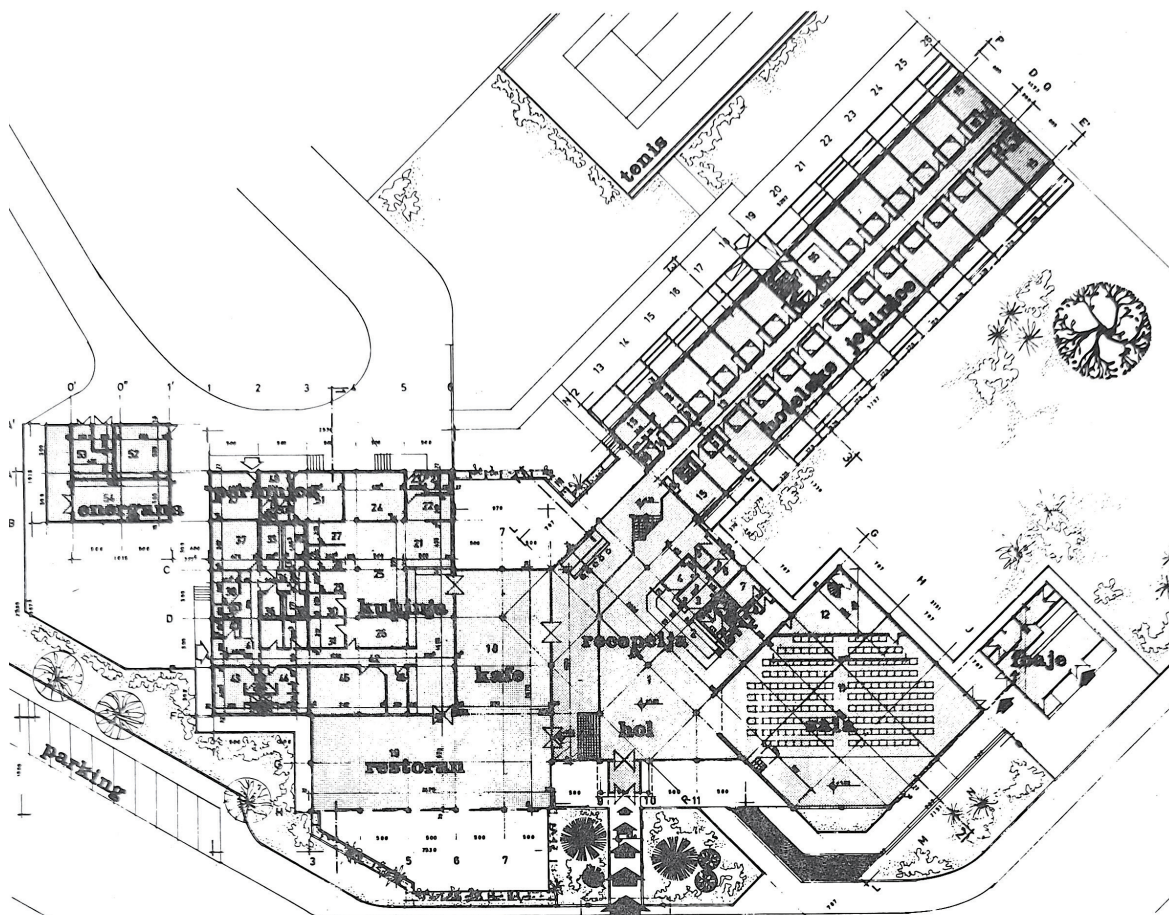
Једна од најпознатијих реализација архитектата из Србије у Африци јесте конгресни центар са хотелом *Sheraton* у Харареу, Зимбабве, (1981–1985),²¹ аутора Љиљане и Драгољуба Бакића, који представља значајну референцу предузећа „Енергопројект“ чији тим архитектата и инжењера је учествовао у разради пројекта и вођењу изградње. (Сл. 7а, б) Избор београдског предузећа за израду пројекта и изградњу конгресног центра и хотела одвијао се у специфичним приликама за Зимбабве почетком осамдесетих година. Наиме, када се априла 1981. године млада држава Зимбабве (раније Јужна Родезија) отворила свету после седамнаестогодишње затворености под претходним режимом Јана Смита, нова влада је у главном граду организовала међународну конференцију како би представила своје планове и програме развоја (Bakić, 1987, 259). Конференцији је поред представника многобројних земаља који су нудили помоћ новој независној држави присуствовао и архитекта Драгољуб Бакић, кога је послало предузеће „Енергопројект“ да сагледа евентуалне могућности за сарадњу на плану пројектовања и изградње, будући да је ово предузеће годинама уназад успешно радило у суседним земљама – Замбији и Боцвани. Први пројекат за који се заинтересовао „Енергопројект“ био је пројекат за хотел са пет звездица и конгресни центар, који је према првобитним објављеним информацијама требало да се гради по решењу енглеске фирме, јер су Енглези због колонијалне историје имали знатан утицај на том простору. Залагањем архитекте Бакића издејствовано је одобрење од надлежног министарства туризма да и „Енергопројект“

преда свој предлог и за то је добијен рок од свега два месеца. Крајем августа 1981. године аутори су презентovali предлог пројекта са макетом влади Зимбабвеа и компанији која је требало да финансира пројекат (Bakić, 1987, 260). И поред тога што су аутори у кратком року извршили све модификације пројекта на основу примедби инвеститора у погледу програма и појединих просторних аспеката, била је неизвесна даља судбина, јер су се до краја 1981. године појавили предлози француских и италијанских пројектаната са кредитним опцијама. Међутим, након што је у јануару 1982. године представљена сасвим усаглашена варијанта „Енергопројектовог“ архитектонског решења према програмским инпутима, испоставило се да оно у потпуности одговара захтевима инвеститора у односу на друге понуде. Томе су свакако допринели и добри међудржавни односи. Уговор о грађењу објекта је закључен са владом Зимбабвеа 22. новембра 1982, а након припреме извођачког пројекта изградња је започела марта 1983. године. Хотелски део у комплексу обухвата сутерен (сервиси), приземље и два мезанина са друштвеним садржајима (рецепција, лоби, холови, ресторани, банкет сале, барови, администрација), техничку етажу и кулу од 16 спратова са собама и апартманима различите структуре/типова која се завршава другом техничком етажом. Комплексност конгресног центра и хотела у Харареу огледа се у примењеним конструктивним решењима и савременим техничко-технолошким системима.

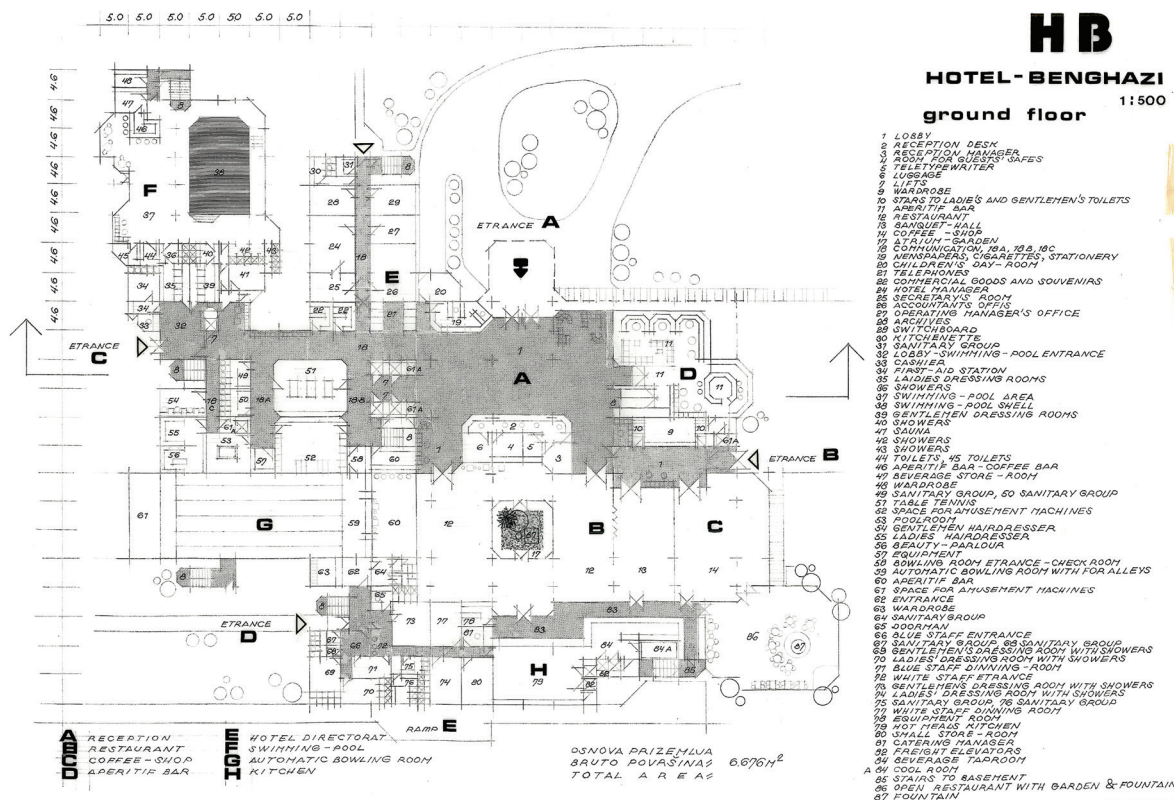
У пројектантском смислу, аутори су се временом удаљавали од устаљених модернистичких премиса и постајали слободнији у артикулацији идеја и нових стремљења које је донела појава постмодернизма. Регионална архитектура је заправо сматрана једним од различитих језика постмодерне архитектуре који укључује стилско-морфолошку и социолошку компоненту. С друге стране, изостајало је истраживање карактеристика контекста које би се применило у архитектури, па се само у неколицини пројеката могу препознати извесни аспекти регионализма, исказани у примени одређених градитељских принципа поднебља, локалних материјала или градитељских елемената и мотива – што би се очекивало од архитектуре намењене туризму. Како се током рада у иностранству очекивало да буду предузимљиви и да настоје да дођу до нових поруџбина, такав притисак, према мишљењу Дубравке Секулић, није остављао много простора за подробније размишљање о утицају на средину за коју су пројектовали, јер због обима посла архитекти нису имали времена да се позабаве изучавањем контекста (Sekulić, 2016, 7–8). Аутори овог рада запајају да је тада у Београду било доступних информација о архитектонској пракси *тропског модернизма*²² у земљама Африке, првенствено кроз стране часописе на које су биле претплаћене институције у Србији, архитекти индивидуално, или су

21 О пројекту Конгресног центра и хотела у Харареу видети у: Bakić, 1983; Bakić, 1987, 259–270; Mitrović, 1989, 81–88; Mitrović, 1995, 14–15; Bakić, 2012, 58–73.

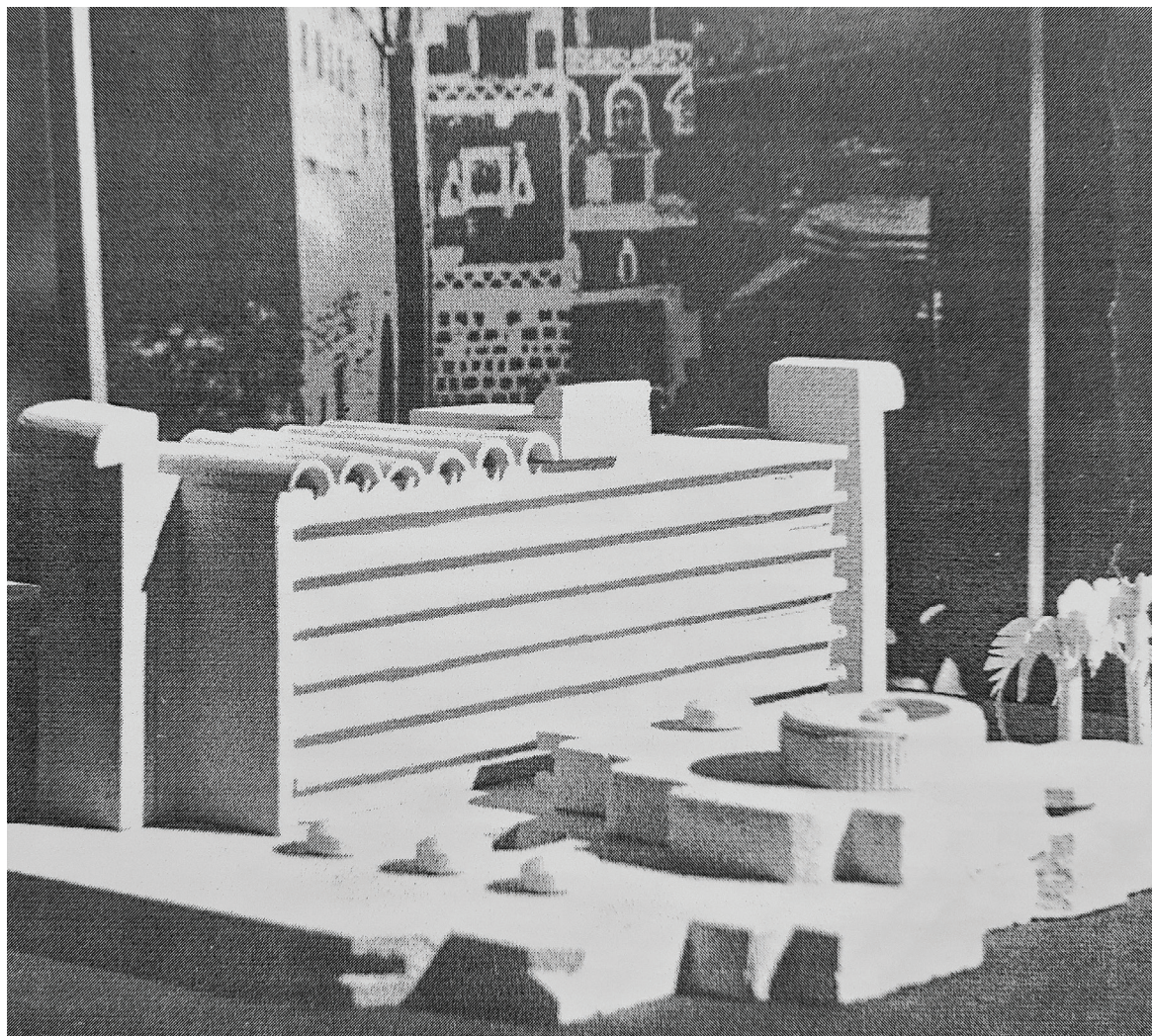
22 О пројектантским аспектима тропске архитектуре и концепту *тропског модернизма* видети у: Fry, Drew, 1956; Fry, Drew, 1964; Uduku, 2006, 396–411; Windsor Liscombe, 2006, 188–215; Galli, 2016, 193–216.

Сл. 8. Крешимир Мартинковић, главни пројектант Миодраг Радуловић (*Архитектура и урбанизам*, Београд), хотел *Miramar*, 1985–1987, Сао Томе и Принсипе. Основа приземља и делимично ситуација (а), изглед хотела из птичје перспективе (б). Извор: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17. / Fig. 8 Krešimir Martinković, chief designer Miodrag Radulović (*Arhitektura i urbanizam*, Belgrade), *Miramar* Hotel, 1985–1987, São Tomé and Príncipe. Ground floor plan and partial situation (a), bird's eye view of the hotel (b). Source: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Сл. 9. Зора Митровић Пајкић, градски хотел, 1982, Бенгазија, Либија (идејно решење). Основа приземља (а), фотографија макете (б). Извор: Заоставштина Зора Митровић Пајкић. Љубазношћу Ивана Пајкић / Fig. 9 Zora Mitrović Pajkić, city hotel, 1982, Benghazi, Libya (conceptual solution). Ground floor plan (a), photo of the model (b). Source: Legacy of Zora Mitrović Pajkić. Courtesy of Ivana Pajkić

Сл. 10. Миодраг Цвијић и Иван Пантић (Енергопроект, Београд), хотел Hyatt Regency, 1992–1993, Лагос, Нигерија (идејно решење). Извор: Mitrović, 1995, 31. / Fig. 10 Miodrag Cvijić and Ivan Pantić (Energoprojekt, Belgrade), Hyatt Regency Hotel, 1992–1993, Lagos, Nigeria (conceptual design). Source: Mitrović, 1995, 31.

прибављани преко иностраних читаоница.²³ Питање је колико су предузећа и појединци из Србије и других република СФРЈ ангажовани на пројектима у земљама Африке користили објављена истраживања и искуства како би се спремније бавили планирањем градова и пројектовањем у тропским условима.²⁴ У многим деловима света архитектура хотела појавом регионализма поприма нову оријентацију засновану на локалним географским или историјским одликама транспонујући одређене специфичности места у хетеротропичан простор заснован на мање или више израженом симулакруму који доприноси његовој привлачности.

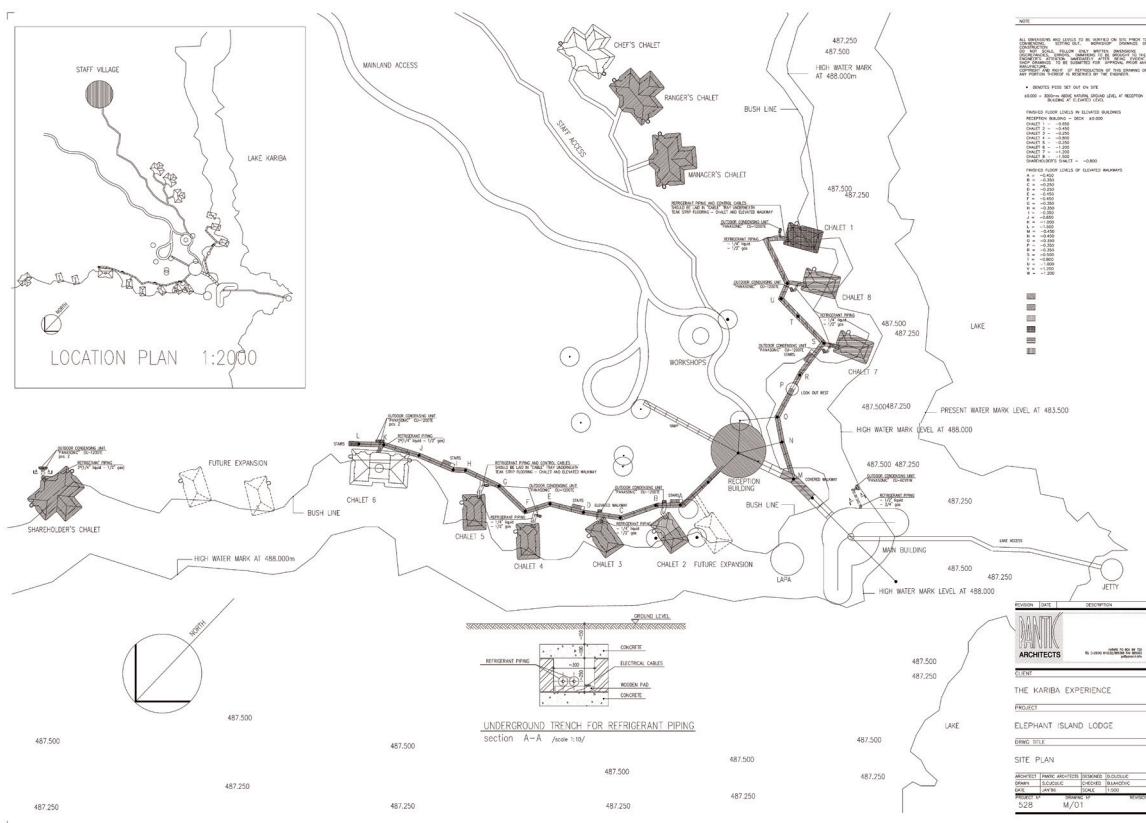
Након што је туризам попримио глобалне размере утичући на масовна туристичка кретања, каква у људској цивилизацији нису претходно забележена а да нису представљала неки вид изнуде, долази до конзументског засићења истоветним просторима који су лишени амбијенталних карактеристика, које би објекат смештајно туристичке намене приближиле географији или традицији места коме туристи ентузијастично хрле (Antešević, 2022, 479). Модернистичка архитектура је у том контексту допринела успону такве модерне појаве, стварајући

својеврсни препознатљиви симбол изражен у архитектури хотела интернационалног стандарда. Утицаји регионализма у архитектури хотела су допринели да се дуго времена доминирајући функционализам крутих геометризованих волумена замени широм лепезом обликовних могућности. У опису комплекса конгресног центра и хотела Sheraton у Харареу из 1987. године, архитекта Љиљана Бакић наводи како су она и њен супруг у изради пројекта покушали ухватити нешто од општег духа њима непознатог Харареа, нешто од суштинске и евидентне тежње за складом и хармонијом коју су више осетили него схватили (Bakić, 1987, 261–262). У заобљеним деловима волумена објекта може, како појашњава, да се чита далека реминисценција на кривине Великог Зимбабве комплекса (Bakić, 1987, 262). Аутори су такође истицали да хотелска кула са своја два загрљена тела носи сва значења која су желели да дају том комплексу. Међутим, поред угледања на традиционалне облике из окружења, савремена архитектура је требало да разреши и питања градње нових објеката у специфичним климатским условима, што се испоставило као захтеван пројектантски задатак који би подразумевао и извесна истраживања. Данас се у многим школама архитектуре подржава „афроцентрична“ позиција, којом се тврди да све важне лекције историје архитектуре могу да се читају из сопствене историје афричког континента (Stanley Okoye, 2002, 388).

Међу малобројним остварењима наших архитеката у Африци која су се заснивала на локалним градитељским обележјима издваја се реализација хотела Miramar у Сао

²³ Аутори су имали на увид бројеве часописа *Architectural Review* из библиотеке архитекте Злоковића која се чува у Фондацији „Милан Злоковић“. Часописи су из 1959, 1960. и 1968. године и дају преглед савремених пракси градње у Африци, с посебним освртом на архитектуру земаља где је „Енергопроект“ највише радио, као што су Уганда, Замбија, Кенија, Зимбабве, Нигерија, Гана и др.

²⁴ О дOMETИМА тропске архитектуре у земљама Африке кроз архитектонски извоз архитеката из Србије видети у: Gubić, Antešević, Michieletto, 2025, 85–100.

Сл. 11. Иван Пантић (*Pantić Architects*, Хараре), колибе на острву слонова, 1999, Кариба, Зимбабве (реализација). Ситуациони план ризорта (а), поглед на ресторан ризорта (б), цртежи једне од колиба – смештајних јединица (наспрамна страна, в). Извор: *Pantić Architects / Fig. 11 Ivan Pantić (Pantić Architects, Harare), Elephant Island Huts, 1999, Caribbean, Zimbabwe (completed). Resort layout plan (a), View of the resort's restaurant (b), drawings of one of the huts – accommodation units (opposite page, c). Source: Pantić Architects*

Томе и Принципе архитеката Крешимира Мартинковића и Миодрaга Радловића из пројектантске организације „Архитектура и урбанизам“ (Martinković, 1987, 16–20). Хотел је у периоду од две године – 1985/86, изградило београдско грађевинско предузеће „Комграт“. (Сл. 8а, б) У приказу хотела, објављеном у часопису *Изградња*, Мартинковић одмах на почетку наводи да је инжењеринг

„Архитектура и урбанизам” хотел „реализовао искључиво са југословенском грађевинском оперативом и југословенским материјалима и опремом, што још једном указује на потенцијал југословенских радних организација из области реализације туристичких објеката у свету” (Martinković, 1987, 16). Када је изграђен, то је био једини хотел на острву и у градићу Сао Томе, где су италијанске

Политички и друштвени развој Африке од почетка деведесетих година прошлог века дефинисан је бројним унутрашњим борбама и сталним спољним интервенцијама, компликујући ранију оптимистичку слику развоја континента. Грађански рат у Нигерији, Судану, Сомалији, Анголи, Бурундију и геноцид против народа Тутси у Руанди 1994. године, утицали су на то да се развој континента успори.²⁶ Као резултат ових дешавања, која су додатно интензивирала природним непогодама и епидемијама, градња је била успорена, али су се градови и даље развијали и изграђивали. Постоје специфични покушаји да се архитектура програмски поново повеже с регионалном афричком традицијом – у коришћењу материјала, метода изградње и управљања, првенствено применљивим на руралним подручјима, односно ради се на рехабилитацији неплански грађених насеља, али и здравствених установа.²⁷ У спољнополитичком смислу, земље Африке су и након распада СФРЈ остале пријатељске земље, јер је Србија наставила да баштини и негује вредности Покрета несврстаних из претходних деценија,²⁸ али су се на привредном плану умањиле сарадња и пословна размена, првенствено у смислу организованог и активнијег пружања стручних услуга из области планирања, архитектуре и грађевинарства. Деведесете године су и за архитектуру у Србији биле године у знаку хаоса, конфузије и контрадикторности (Miletić Abramović, 2007, 15). Фирме у Србији су деведесетих година, у границама реалних могућности, наставиле сарадњу с афричким земљама, првенствено захваљујући претходно оствареним резултатима, стручним квалитетима и стеченом поверењу. Рад архитеката који су од деведесетих година одређено време живели и радили у земљама Африке, или су тамо још увек настањени, везан је махом за пословне ангажмане са локалном средином и мање властите бирое или кооперације с локалним архитектурама. Архитекти из Србије који су тада самостално организовали своју праксу у Африци све су се више ослањали на локалне могућности и потребе, а не на актуелне архитектонске тенденције у СФРЈ, како је то било у деценијама које су претходиле. Они су се, за разлику од све ређих ангажмана великих пројектантских фирми и аутора који су радили на линији свог југословенског искуства, нашли у ситуацији да се боље упознају с локалном средином и да са више пажње према контексту приступе изради пројеката. Како су се од тада и у појединим земљама Африке политичке и друштвене прилике мењале, поједини архитекти су се вратили у Србију, неки су отишли даље у свет, одређен број њих задржао се радећи на различитим пословима.

26 Како је текст о целом континенту, ова изјава је генерализована. За разлику од земаља које су честе зоне несигурности, војних пучева, насилних промена власти и спољних интервенција, југ Африке је пролазио кроз мирни развој (осим борби за независност у појединим земљама). У земљама југа Африке (Јужноафричка Република, Намибија, Боцвана, Замбија, Зимбабве, Свазиланд, Лесото, Мозамбик и Ангола) није било насилних смена власти.

27 Тај тренд је уочљив и данас, а као пример се могу узети реализације у Руанди фирме *MASS Design*, о чему видети у: Gubic et al., 2021, 67–80.

28 Од свих бивших југословенских република Србија има највећи број дипломатско-конзуларних представништава на афричком континенту.

И током последње деценије 20. века наши архитекти су у Африци уз стамбене највише пројектовали објекте туристичке намене, с тим што су се поред наруџби за веће хотеле, посебно оне међународних ланаца, појавили и задаци пројектовања туристичких ризорта са дисперзованим туристичко-угоститељским садржајима у мањим објектима који су често опонашали традиционалне колибе (*lodge*). Искуства савремене архитектуре, доминантно изражена у постмодернистичким идејама, наши архитекти су деведесетих година целисходније преносили у афрички контекст, ослањајући се на властите проседе, стечене контакте и репутацију коју су носиле југословенске фирме. То потврђују три идејна пројекта за веће градске хотеле из прве половине деведесетих година – хотел *Hyatt Regency* у Лагосу (Нигерија), архитеката Миодрaга Цвијића и Ивана Пантића, хотел у Адис Абеби, архитекте Милана Раонића, и хотел у нигеријском Пт. Хорткорту, архитекте Бранимира Гановића. У архитектури ових хотелских пројеката долазе до изражаја утицаји америчког тржишта и постмодернистичких преиспитивања архитектуре града који су се одразили и на обликовне компоненте градских хотела. То је подразумевало нарaтивaн израз у обликовању, посебно у третману композиције волумена и изгледу фасада, али и интровертну унутрашњу организацију у којој доминира велики атријум на који су усмерени и око кога су груписани главни хотелски садржаји. Такви хотелски пројекти су блиски решењима објеката грађених у Америци крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, пласираних од стране архитеката Мајкла Грејвса (Michael Graves) и Џона Портланда (John Portland), те низа архитеката млађе генерације којима су њихова дела били узор. Захваљујући угледу „Енергопројекта“ као највеће југословенске пројектантске и грађевинске куће у којој је 1973. године пројектован комплекс међународног трговинског сајма у Лагосу, истом предузећу је 1992/93. године било поверено пројектовање хотела *Hyatt*, као репрезентативног објекта највише категорије на површини од 40.000 м² и капацитета 450 соба (Mitrović, 1995, 31). (Сл. 10)

У решењу хотела за Лагос, архитеката Цвијића и Пантића, награђеног наградом „Борбе“ 1993. године, остварене су дискретне асоцијативне преслике из етнокултурног наслеђа и традиционалног народног градитељства (Mitrović, 1995, 31). Својевремено је Чарлс Џенкс хотеле америчких ланаца описао као градове који све поседују, јер где год да постоји, на пример, хотел *Hilton Internacional* он споља подсећа на „осигуравајуће друштво Лос Анђелеса“, а изнутра су „декоратери за унутрашњу декорацију прошли ужасне муке да би укомпоновали локалне мотиве“ (Turner, ЕЅ, 1983, 78). У осврту на инострани опус архитекте Ивана Пантића, проф. Србољуб Роган истиче како је архитекта Иван Антић, један од чланова жирија за доделу „Борбине“ награде и аутор београдског хотела *Hyatt* (1987–1990), захваљујући свом великом искуству у склапању функционалних делова и осећају за *geistalt*, препознао у

пројекту хотела у Лагосу остварене строге норме стандарда *Hyatt* ланца, а, као посебно достигнуће, артикулацију програма садржаја кроз композицију форми (Rogan, 2014, 47). Слична пројектантска методологија и архитектонски израз произашли из корпуса постмодерне архитектуре одликују и пројекат за зграду „Нафта-гаса” у Новом Саду, изграђену 1998. године према конкурсном решењу (1985) архитеката Александра Кековића и Ивана Пантића, чија структура спаја масивност и транспарентност, користећи напредне технике градње и висококвалитетне материјале (Gubić, Villa, 2024, 40–49). Оваквим приступима у хотелској архитектури уједно је и окончана ера у којој су доминирали утицаји и одједи модернистичке архитектуре, јер су већ од половине деведесетих, а све присутније од двехиљадитих, у туристичкој архитектури афричког континента наступила нова стремљења која су истицала значај изворних форми и амбијената. Објекти попут хотела, ресторана, кафеа и других туристичко-угоститељских функција издвојили су се као најпогоднији да евоцирају слику традиционалних кућа и села, што туристима пружа увид у изворну афричку културу и природна станишта (Folkers, 2010, 202). Често су омање традиционалне куће служиле као модел за веће зграде, као што су хотели (Folkers, 2010, 244), док су се у националним парковима, резерватима и другим заштићеним зонама могли користити само локално доступни материјали и облици за изградњу туристичких објеката. Тим задацима бавили су се и архитекти из Србије који су се настанили у Африци деведесетих година. У распону од десетак година, од половине деведесетих до половине двехиљадитих, реализовано је неколико

пројеката туристичких насеља, међу којима се истичу ризорти архитекте Ивана Пантића (биро *Pantić Architects*) у Замбији (*River Club Lodge, Lilayi Lodge*), Зимбабвеу (*Kipling's Lodge, Detema Lodge, Elephant Island Lodge*) и Мозамбику (*Magaruque Island Resort*). (Сл. 11а, б, в)

ЗАКЉУЧАК: ХОТЕЛСКА АРХИТЕКТУРА У ФОКУСУ АРХИТЕКТОНСКОГ ИЗВОЗА

Производњу архитектонског извоза архитеката из Србије у земљама Африке од почетка шездесетих до краја деведесетих година обележили су пројекти за хотелске и друге туристичко-угоститељске објекте, како по својој бројности и ангажованости архитеката, тако и у погледу различитости идеја, приступа и могућности. Тржишна оријентација туристичке архитектуре поговарала је томе да тај пројектантски задатак остане континуиран и увек актуелан, за разлику од других типологија које су само у раном периоду или повремено биле присутне, попут објеката државне управе, културе или индустрије. Такође, тај аспект је омогућавао да се кроз време пласирају различитија решења и увезу нови трендови, али и да се примене концепти засновани на искуствима локалне градитељске традиције и тропске архитектуре, што се углавном одбацивало у случају објеката јавне намене којима се желела исказати тежња за свеопштом модернизацијом. Како су афричка друштва постајала самосвеснија, еколошки принципи присутнији, а тежња за аутентичнијом туристичком понудом артикулисанија, крајем деведесетих појавили су се другачији концепти

Сл. 12. Рафаел Контиђијани, хотел Du Lac, 1970–1973, Тунис, Тунис (реализација). Поглед на хотел. Извор: разгледница – архива аутора / Fig. 12 Raffaele Contigiani, hotel Du Lac, 1970–1973, Tunis, Tunis (completed). View of the hotel. Source: postcard – author's archive

Бр.	Назив пројекта/ хотела	Место, држава	Аутор/и	Предузеће	Година пројект.	Година изградње	Инвеститор	Исход пројекта
1.	Хотел <i>Wabe Shebelle</i>	Адис Абеба, Етиопија	Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић	<i>Центропројект</i> , Београд/Загреб	1967.	1968.	Задужбина Војводе од Харара, Етиопија	изграђено
2.	Комплекс хотела и пословних зграда	Лагос, Нигерија	Крешимир Мартинковић	<i>Архитектура и урбанизам</i> , Београд	1975.	-	<i>Tropic pharmaceuticals Ltd.</i> Lagos	није изграђено
3.	Хотел (<i>de lux</i>)	Триполи, Либија	Драган Јовановић, Момчило Миловановић, Љубомир Анђелковић и Милош Станковић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1977.	-	[непознат]	није изграђено
4.	Хотел <i>De Ville</i>	Либервил, Габон	Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић (архитектонско решење), Зорана Стојнић (ентеријер)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1977 – 1978.	1978.	[непознат]	изграђено
5.	Репрезентативни хотел	Аруа, Уганда	Александар Кековић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1972.	-	Влада Уганде	није изграђено
6.	Конференцијски центар и хотел <i>Nile</i>	Кампала, Уганда	Александар Кековић (хотел)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1970.	1971.	Влада Уганде	изграђено
7.	Хотел <i>Intercontinental</i>	Дар ес Салам, Танзанија	Слободан Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1980.	-	Министарство за туризам	није изграђено
8.	Конгресни центар и хотел <i>Sheraton</i>	Хараре, Зимбабве	Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић (аутори), Милош Станковић, Бранислав Радосављевић (сарадници)	<i>Енергопројект</i> , Београд	1981 – 1982.	1983 – 1985.	Влада Зимбабвеа	изграђено
9.	Туристички хотел	Момбаса, Кенија	Драган Ковачевић, Зоран Зекић (аутори), Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица, Гордана Рашковић (сарадници)	Инвест-биро, Београд	1982. (прва награда на конкурсу)	-	Seven Inter- national Co. Nairobi, Kenya	није изграђено
10.	Хотел <i>Miramar</i>	Сао Томе и Принципе	Крешимир Мартинковић (аутор), Миодраг Радуловић (главни пројектант)	<i>Архитектура и урбанизам</i> , Београд	1985.	1987.	Влада Демократске Републике Сао Томе и Принципе	изграђено
11.	A. I. C. C. Plenary Hall / Hotel Facilities	Аруша, Танзанија	Грујо Голијанин	Инвест-биро, Београд	1987.	-	[непознат]	није изграђено
12.	Хотел <i>Sheraton</i> (реконструкција и проширење)	Кампала, Уганда	Зоран Бојовић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1986.	1986 – 1987.	Sheraton Inter.	изграђено
13.	Туристичко насеље Језеро Карон	Александрија, Египат	Зоран Жупањевац	<i>Енергопројект</i> , Београд	1984.	-	[непознат]	није изграђено
14.	Конгресни центар са хотелом	Масинди Порт, Уганда	Зоран Жупањевац	<i>Енергопројект</i> , Београд	1983.	-	[непознат]	није изграђено
15.	Типски хотел	Замбија	Слободан Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1985.	-	[непознат]	није изграђено

Бр.	Назив пројекта/ хотела	Место, држава	Аутор/и	Предузеће	Година пројект.	Година изградње	Инвеститор	Исход пројекта
16.	Хотел <i>Victoria</i>	Сејшли	Оливера Милићевић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1985.	-	[непознат]	није изграђено
17.	Градски хотел	Бенгази, Либија	Зора Митровић Пајкић	Грађевинска служба Савезног секретаријата за народну одбрану	1982.	-	Влада Либије	није изграђено
18.	Хотел <i>Hyatt Regency</i>	Лагос, Нигерија	Миодраг Цвијић и Иван Пантић	<i>Енергопројект</i> , Београд	1992 – 1993.	-	Hyatt Regency Inter.	није изграђено
19.	Стамбено туристичко насеље <i>Lekki</i>	Лагос, Нигерија	Маријана Стругар, Светлана Раковић и Никола Бан	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
20.	Градски хотел	Адис Абеба, Етиопија	Милан Раонић	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
21.	Градски хотел	Пт. Хоркорт, Нигерија	Бранимир Гановић	<i>Енергопројект</i> , Београд	почетак 1999-их	-	[непознат]	није изграђено
22.	Хотел <i>Jameson Extension</i>	Хараре, Зимбабве	Љиљана и Олга Бакић	<i>Биро Бакићи</i>	1997.	-	Креста TA Holding и Пензиони фонд локалне управе	није изграђено
23.	<i>Detema Lodge</i>	Дете, Зимбабве	Иван Пантић	<i>Pantić Architects</i> , Хараре	1999.	1999.	Хотелски/ ризорт оператор	изграђено
24.	Колибе на острву слонова	Кариба, Зимбабве	Иван Пантић	<i>Pantić Architects</i> , Хараре	1999.	1999.	Хотелски/ ризорт оператор	изграђено

Таб. 1. Хронолошки преглед значајнијих пројеката хотелских зграда и ризорта аутора архитектата из Србије у земљама Африке од 1960. до 1999. године / Tab. 1. Chronological Overview of Significant Hotel and Resort Projects in African Countries designed by Serbian Architects from 1960 to 1999.

у туристичкој архитектури који су у први план ставили вредности места и амбијента, специфичности локалних градитељских форми и традиционалних материјала. Иако је знатан број пројеката туристичке архитектуре аутора из Србије остао нереализован, њихови архитектонски концепти и слободнији приступи, често подстакнути утицајима постмодернизма, указују на прогресивније токове савремене архитектуре за земље Африке.

Остварења хотелске архитектуре аутора из Србије у Африци током четири деценије сведоче не само о развоју пројектантских идеја у хотелској типологији, које су се развијале од функционализма интернационалне модерне преко регионализма до постмодернизма, већ показују и да су архитекти из Србије и шире из СФРЈ били конкурентни међу другим иностраним архитектима, посебно оним из земаља западне Европе чији су се ангажмани у Африци често заснивали на колонијалној прошлости и финансијско-пословним везама. Новија истраживања архитектуре афричког модернизма потврђују да су поједине реализације архитектата из СФРЈ/Србије у Африци уврштене међу значајна архитектонска остварења модернистичког наслеђа континента, попут пословне зграде „FINDECO“ у Лусаки, архитектата Душана Миленковића и Бранмира Гарновића (Herz, Schröder, Focketyn et. al., 2015). Реализације и идејна/конкурсна решења хотела анализирани у

овом раду припадају ширем корпусу модерне хотелске архитектуре у Африци. Иако архитекти из Србије нису равноправно учествовали са другим иностраним колегама у истраживањима тропске архитектуре и формирању регионализма у афричкој архитектури, свој допринос су давали првенствено кроз савремене приступе у обликовању и грађењу, базиране на идејама интернационалне модерне, структурализма, брутализма и постмодернизма.

То је превасходно дошло до изражаја у хотелској архитектури, што потврђује и низ примера хотелских реализација у Африци других иностраних архитектата, као што су: хотел *Ducor Intercontinental* (1960) у главном граду Либерije Монровији, познатог румунско-израелског архитекта и дивелопера Моше Мајера (Moshe Mayer), хотел *Ivoire* (1962–70) на Обали Слоноваче, израелских архитектата Хајнца Фенчела (Heinz Fenchel) и Томаса Латерсдорфа (Thomas Leitersdorf) или хотел *Des Mille Collines/Хилсдау брда* (1973) у Кигалију (Рунда), тима белгијских архитектата који су пројекат радили за авио компанију „SABENA“, сви концепирани у духу функционализма интернационалне модерне, затим хотел *Du Lac* (1970–73) у граду Тунис, италијанског архитекта Рафаела Континијанија (Raffaele Contigiani), препознатљив по свом бруталистичком изразу (Сл. 12), те хотел *Méridien* (седамдесете године) у Лагосу, архитектата француског хотелског ланца *Méridien*

и тридесетоспратни хотел *Carlton* (1972) у Јоханесбургу (Република Јужна Африка), познатог америчког архитекте Гордона Буншафта (Gordon Bunshaft) и партнера у чувеној архитектонској фирми „Skidmore, Owings & Merrill (SOM)“, који су пројектовани подстакнути новим постмодернистичким тенденцијама. Од половине осамдесетих, а нарочито од деведесетих година, хотелски оператори у Африци се због популаризације сафари туризма све више опредељују за ризорте и дисперзоване хотеле у виду колиба у природним амбијентима које опонашају карактеристичне руралне агломерације у афричком пејзажу,²⁹ у чему су учествовали архитекти из различитих средина, пре свега инострани архитекти повремено или трајније настањени у афричким земљама, често у сарадњи са млађом генерацијом локалних архитеката.

Доступни извори о раду архитеката из Србије у Африци су непотпуни, неуједначени, несистематизовани и расути по разним, најчешће приватним архивама и заоставштинама архитеката³⁰ и недоступним архивима некадашњих државних предузећа која су радила за страна тржишта. До деведесетих година прошлог века постојала је ипак повремена информисаност стручне и шире јавности о градитељским подухватима и архитектонским реализацијама фирми из Србије на афричком континенту, најчешће кроз прилоге у стручним часописима, изјаве и коментаре архитеката, приказе у каталозима изложби (превасходно Салона архитектуре Музеја примењених уметности),³¹ чланке у дневној штампи, саопштења у билтенима и резимее у јубиларним монографијама пројектантско-грађевинских предузећа, извештаје у статистичким годишњацима и привредним анализама. Расформирањем или приватизацијом пројектантских предузећа после распада СФРЈ многи архивски материјали о пројектима и реализацијама су изгубљени или уништени. Због тога су значајна сва нова истраживања, тумачења и прилози проучавањима – тематски, прегледни, монографски и др, којима се потпуније и детаљније сагледавају и анализирају улоге, доприноси и домети архитеката из Србије и њихових остварења на Афричком континенту.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Albrecht, B., Galli, J. 2014. African Modernities. U: *Albrecht, B. Africa: Big Change Big Chance*. Milano: La Triennale di Milano, 92–102.
- Antešević, N. 2022. *Arhitektura modernih turističkih objekata u Jugoslaviji (1930–1985)*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_20641.
- Bakić, Lj. 1983. *Dragoljub Bakić, Bakic & Bakic*. Beograd: Energoprojekt.

29 О појму, морфологији и одликама дисперзованих – атомизираних хотела видети: Skorup, 2020.

30 Архитекта Љиљана Бакић је 2012. године издала монографију *Anatomija B&B arhitekture*, у којој детаљно описује свој и пројектантски опус свог супруга, укључујући и пројекте у земљама Африке, видети: Bakić, 2012.

31 О изложбама Салона архитектуре у Београду од 1974. до 2001. године, с освртом на излагана архитектонска остварења и ауторе, те тенденције представљене у избору прилога објављених у дневној штампи, видети у: Milenković, 2001.

- Bakić, Lj. 1987. Kompleks kongresnog centra i hotela 'Sheraton' – Harare, Zimbabwe. U: Jarić, M. ur. 1987. *40 godina građevinarstva Socijalističke Republike Srbije*. Beograd: Izgradnja, 259–270.
- Bakić, Lj. 2012. *Anatomija B&B arhitekture*. Beograd: Ljiljana Bakić.
- Cleveland, T. 2021. *A History of Tourism in Africa: Exoticization, Exploitation, and Enrichment*. Athens: Ohio University Press.
- Coquery-Vidrovitch, C. 1991. The Process of Urbanization in Africa (From the Origins to the Beginning of Independence). *African Studies Review*, 1, 1–98.
- Demissie, F. 2012. *Colonial Architecture and Urbanism in Africa. Intertwined and Contested Histories*. London: Routledge.
- Drndić, Lj. 1966. Afirmacija turizma u Ujedinjenim nacijama. *Turističke novine*, 410, 3.
- Đokić, A. 1969. Naši neimari u inostranstvu. *Arhitektura urbanizam*, 58, 15.
- Folkers, A. 2010. *Modern Architecture in Africa*. Amsterdam: SUN.
- Fourchard, L. 2011. Between World History and State Formation: New Perspectives on Africa's Cities. *The Journal of African History*, 2, 223–248.
- Fry, M., Drew, J. 1956. *Tropical Architecture in the humid zone*. London: B. T. Batsford.
- Fry, M., Drew, J. 1964. *Tropical Architecture in the dry and humid zones*. London: B. T. Batsford.
- Galli, J. 2016. A Cosmopolitan Manual in Decolonizing Africa – Fry & Drew's Tropical Architecture in the Dry and Humid Zones. *SAJ: Serbian architectural journal*, 2, 193–216.
- Gubić, I., Antešević, N. 2023. Nasleđe arhitektonskog izvoza Srbije u zemlje Afrike od 1960. godine do danas [katalog izložbe]. Novi Sad: Centar za održivi urbani razvoj i kulturu „Struktura“. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Gubić, I., Antešević, N., Michieletto, M. 2025. Serbian Architecture Exports to Countries in Africa from 1960 to 1990: Understanding Tropical Architecture. *Facta Universitatis. Series: Architecture and Civil Engineering*, 23(1), 85–100. <https://doi.org/10.2298/FUACE241018008G>.
- Gubić, I., et al. 2021. Advocating for Green Building Minimum Compliance System in Rwanda: Using Bricks to Achieve Sustainability. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, 19(1), 67–80. <https://doi.org/10.2298/FUACE210922006G>.
- Gubić, I., Villa, M. R. 2024. European Context of the Architecture of the “Nafta-Gas” Building in Novi Sad. *Fragmenti*, 1, 40–49. <https://doi.org/10.5937/FRG2401040G>.
- Harrison, D. 2000. Tourism in Africa: The Social and Cultural Framework. In: Dieke, P. 2000. *The Political Economy of Tourism Development in Africa*. New York: Cognizant Communication Corporation, 37–51.
- Herz, M., Schröder, I., Focketyn, H., Jamrozik, J. Eds. 2015. *African Modernism: The Architecture of Independence*. Ghana, Senegal, Côte d'Ivoire, Kenya, Zambia. Zürich: Park Books.
- Hitrec, T. 1977. Turizam kao faktor unapređenja kvalitete života. U: Antunac, I., Jadrešić, V. ur. 1977. *Humanističke vrijednosti turizma*. Zadar: Pedagoška akademija Sveučilišta u Zadru, 231–238.
- Hodžić, S. 1970. Građevinari na inostranom tržištu. U: Adžić, M. ur. 1970. *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Tehnika, 214–223.
- Hodžić, S., et al. [redakcioni odbor] 1975. Jugoslovensko građevinarstvo u svetu / Югославское строительство в мире / The Yugoslav construction industry in the world / La construction Yougoslav dans le monde. Beograd/Београд/Belgrade: Jugoslovenski građevinski centar / Югославский строительный центр / Yugoslav building center / Centre Yougoslave du bâtiment et des travaux publics.
- Jarić, M. 1981. Trideset i pet godina našeg građevinarstva i naše 'Izgradnja'. *Izgradnja*, 11, 3.
- Kultermann, U. 1969. *New Directions in African Architecture*. New York: George Braziller.
- Kultermann, U. Ed. 2000. *World architecture 1900–2000: A critical mosaic, Central and Southern Africa*. Wien, New York: Springer-Verlag.
- Kultermann, U. 2000. Introductory Essay: Continent of Hope. In: Frampton, K., Kultermann, U. Eds. 2000. *World Architecture 1900–2000: A Critical Mosaic. Volume 6: Central and Southern Africa*. Wien: Springer-Verlag, XVII–XXXVI.
- Lemmens, B., van Tessel, D. 2005. Finding the fruits of Modern Architecture in urbanizing Dar Es Salaam. In: ArchiAfrica Conference Proceedings: *Modern Architecture in East Africa around Independence*. Dar es Salaam, Tanzania, July 27–29. Utrecht: ArchiAfrica, 159–172.
- Martinković, K. 1970. Turistički objekti. U: Adžić, M. ur. 1970. *25 godina građevinarstva socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Tehnika, 390–397.
- Martinković, K. 1976. Urbanističko-arhitektonsko rešenje bloka sa hotelom i poslovnim objektom na putu Lagos – Badagry u Nigeriji. *Izgradnja*, 10, 51–57.
- Martinković, K. 1981. Izvođenje investicionih radova u inostranstvu. *Izgradnja*, 11, 83–95.
- Martinković, K. 1983. Program razvoja turizma i industrije u Sao Tome i Principe. *Izgradnja*, 9, 11–18.
- Martinković, K. 1987. Gradski – turistički hotel sa 100 ležaja u Sao Tomeu – DRSTP. *Izgradnja*, 1, 16–20.
- Martinović, K. 1965. Dva industrijska objekta. *Arhitektura urbanizam*, 33–34, 41.
- Martinović, U. 1959. Arhitektura i mi [iz referata s glavne godišnje skupštine DAS-a]. *Čovjek i prostor*, 91, 1.

Milenković, A. 2001. *Arhitektura: salonska vizura*. Beograd: Savez arhitekata Srbije i autor.

Miletić Abramović, Lj. 2007. *Paralele i kontrasti – srpska arhitektura 1980–2005*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

Mitrović, M. 1989. *Sve je arhitektura*. Beograd: Energoprojekt – ENOS.

Mitrović, M. 1995. *Na kraju veka : arhitektura Energoprojekta 1851–1995*. Beograd: Energoprojekt.

Petrović, Z. [uvodnik] 1977. »Energoprojekt« – panoramski prikaz projektantske i izvođačke delatnosti. *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 68–93.

Prelog, M. 1973. *Prostor – vrijeme*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti NRH

Rihter, Vjenceslav. 1964. [Saopštenje na sastanku održanom u Ohridu od 13. do 15. maja 1960. u organizaciji Saveza arhitekata Jugoslavije]. U: Zloковић, M. ur. 1964. *Drugi razgovori o arhitekturi, Ohrid 1960 – Izraz u našoj savremenoj arhitekturi 2*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam SRS, 5.

Rogan, S. 2014. *Arh. Ivan S. Pantić – Niški đak na svetskoj sceni*. Arhitekt: Glasnik društva arhitekata Niša, 43–44, 44–53.

Schneider, H. 1976. Tourism Development in Africa: Scope and Critical Issues. *Africa Spectrum*, 1, 5–16.

Segal, A. 1972. Africa in the 1970's. *Africa Today*, 4, 71–76.

Sekulić, D. 2016. *Izgradnja nesvrstanosti: Slučaj „Energoprojekta“*. Beograd: Muzej suvremene umetnosti.

Sindelić, S. 1969. Naši građevinski stručnjaci u Etiopiji. *Arhitektura urbanizam*, 58, 43–44.

Skorup, J. 2020. *Atomizirani hotel – Novi tip hotelske arhitekture u revitalizaciji grada ili krajolika*. Zagreb: Artresor naklada.

Sladojević, A. 2016. *Slike o Africi*. Beograd: Muzej suvremene umetnosti.

Smode Cvijanović, M., Smokvina, M. 2015. Hrvatski arhitekti i urbanisti u zemljama trećeg svijeta. U: Bosanac, G., Jurlina, P. ur. 2015. *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih*. Zagreb: Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, 82–113.

Smode Cvitanović, M., Čavlović, M., Uchytel, A. 2020. Balancing Identities: Works by Architect Branko Petrović in Addis Ababa (1962–1969). *Prostor*, 2/60, 318–333.

Stanley Okoye, I. 2002. Architecture, History, and the Debate on Identity in Ethiopia, Ghana, and South Africa. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 61(3), 381–396. <https://doi.org/10.2307/991791>.

Štraus, I. 1977. *Nova bosanskohercegovačka arhitektura 1945–1975*. Sarajevo: Svetlost.

Turner, L., Eš, Dž. 1983. Varvarin i turista. *Kultura*, 60/61, 62–81.

Trajković, P. 1963. *Oslobađanje Afrike*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.

Uduku, O. 2006. Modernist architecture and 'the tropical' in West Africa: The tropical architecture movement in West Africa, 1948–1970. *Habitat International*, 30(3), 396–411. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2004.11.001>

Windsor Liscombe, R. 2006. Modernism in Late Imperial British West Africa: The Work of Maxwell Fry and Jane Drew, 1946–56. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 65(2), 188–215. <https://doi.org/10.2307/25068264>

Zabukovec, J. ur. 1975. *Centroprojekt '50–'75*. Beograd: Centroprojekt.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА (ОПИС И ПОРЕКЛО):

- Сл. 1. Бранко Петровић, Живорад Драгојловић и Хрвоје Јустић (*Центропројект*, Београд/Загреб), хотел *Wabe Shebelle*, 1968, Адис Абеба, Етиопија (реализација). Извор: разгледница – архива аутора
- Fig. 1 Branko Petrović, Živorad Dragojlović and Hrvoje Justić (*Centroprojekt*, Belgrade/Zagreb), *Wabe Shebelle* Hotel, 1968, Addis Ababa, Ethiopia (realization). Source: postcard – author's archive
- Сл. 2. Александар Кековић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Nile* у саставу Конференцијског центра, 1970, Кампала, Уганда (реализација). Извор: Mitrović, 1989, 96.
- Fig. 2 Aleksandar Keković (*Energoprojekt*, Belgrade), *Nile* Hotel as part of the Conference Center, 1970, Kampala, Uganda (realization). Source: Mitrović, 1989, 96.
- Сл. 3. Александар Кековић, конструкција Зоран Цвијовић (*Енергопројект*, Београд), државни репрезентативни хотел, 1972, Аруа, Уганда (идејно решење). Фотографија макете (а), карактеристична основа и подужни пресек (б). Извор: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76.
- Fig. 3 Aleksandar Keković, construction Zoran Cvijović (*Energoprojekt*, Belgrade), state representative hotel, 1972, Arua, Uganda (conceptual solution). Photograph of the model (a), characteristic base and longitudinal section (b). Source: *Arhitektura urbanizam*, 78–79, 1977, 76.
- Сл. 4. Радомир Стопић, Марио Јобст и Душица Максимовић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), хотел *De Ville*, 1977–1978, Либервил, Габон (реализација). Извор: разгледница – архива аутора
- Fig. 4 Radimir Stopić, Mario Jobst and Dušica Maksimović, interior Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), *De Ville* Hotel, 1977–1978, Libreville, Gabon (realization). Source: postcard – author's archive
- Сл. 5. Слободан Милићевић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Intercontinental*,

1980, Дар ес Салам, Танзанија (идејно решење). Извор: *Седми салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1981, 43.

Fig. 5 Slobodan Milićević (*Energoprojekt*, Belgrade), *Intercontinental* Hotel, 1980, Dar es Salaam, Tanzania (conceptual design). Source: *Seventh architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1981, 43.

Сл. 6. Драган Ковачевић и Зоран Зекић, сарадници Зоран Митић, Наташа Новаковић, Дејан Ђурица и Гордана Рашковић (*Инвест-биро*, Београд), туристички хотел (конкурсни рад – прва награда), 1982, Момбаса, Кенија. Извор: *Девети салон архитектуре*. Београд: Музеј примењене уметности, 1983, 41.

Fig. 6 Dragan Kovačević and Zoran Zekić, associates Zoran Mitić, Nataša Novaković, Dejan Đurica and Gordana Rašković (*Invest-biro*, Belgrade), tourist hotel (competition work – first prize), 1982, Mombasa, Kenya. Source: *Ninth architecture salon*. Belgrade: Museum of Applied Arts, 1983, 41.

Сл. 7. Љиљана Бакић и Драгољуб Бакић, сарадници – конструкција Сава Вукелић и Ранко Ристић, архитектонски део Милош Станковић и Иван Пантић, ентеријер Зорана Стојнић (*Енергопројект*, Београд), Конгресни центар и хотел *Sheraton*, 1981, Хараре, Зимбабве (реализација). Поглед на хотел (а), основе приземља и мезанина, поглед на рекреациони простор хотела (б). Извор: Mitrović, 1989, 81, 86.

Fig. 7 Ljiljana Bakić and Dragoljub Bakić, collaborators – construction by Sava Vukelić and Ranko Ristić, architectural part by Miloš Stanković and Ivan Pantić, interior by Zorana Stojnić (*Energoprojekt*, Belgrade), Congress Center and *Sheraton* Hotel, 1981, Harare, Zimbabwe (realization). View of the hotel (a), ground floor and mezzanine, view of the hotel's recreational area (b). Source: Mitrović, 1989, 81, 86.

Сл. 8. Крешимир Мартинковић, главни пројектант Миодраг Радуловић (*Архитектура и урбанизам*, Београд), хотел *Miramar*, 1985–1987, Сао Томе и Принципе. Изглед хотела из птичје перспективе (а), основа приземља и делимично ситуација (б). Извор: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Fig. 8 Krešimir Martinković, chief designer Miodrag Radulović (*Arhitektura i urbanizam*, Belgrade), *Miramar* Hotel, 1985–1987, São Tomé and Príncipe. Bird's eye view of the hotel (a), ground floor plan and partial situation (b). Source: Google Maps / *Izgradnja*, 1, 1987, 17.

Сл. 9. Зора Митровић Пајкић, градски хотел, 1982, Бенгазија, Либија (идејно решење). Основа приземља (а), фотографија макете (б). Извор: Заоставштина Зоре Митровић Пајкић. Љубазношћу Иване Пајкић

Fig. 9 Zora Mitrović Pajkić, city hotel, 1982, Benghazi, Libya (conceptual solution). Ground floor plan (a), photo of the model (b). Source: Legacy of Zora Mitrović Pajkić. Courtesy of Ivana Pajkić

Сл. 10. Миодраг Цвијић и Иван Пантић (*Енергопројект*, Београд), хотел *Hyatt Regency*, 1992–1993, Лагос, Нигерија (идејно решење). Извор: Mitrović, 1995, 31.

Fig. 10 Miodrag Cvijić and Ivan Pantić (*Energoprojekt*, Belgrade), *Hyatt Regency* Hotel, 1992–1993, Lagos, Nigeria (conceptual design). Source: Mitrović, 1995, 31.

Сл. 11. Иван Пантић (*Pantić Architects*, Хараре), колибе на острву слонова, 1999, Кариба, Зимбабве (реализација). Поглед на ресторан ризорта (а), ситуациони план ризорта (б), цртежи једне од колиба – смештајних јединица (в). Извор: *Pantić Architects*

Fig. 11 Ivan Pantić (*Pantić Architects*, Harare), Elephant Island Huts, 1999, Caribbean, Zimbabwe (realization). View of the resort's restaurant (a), resort layout plan (b), drawings of one of the huts – accommodation units (c). Source: *Pantić Architects*

Сл. 12. Рафаел Контиђијани, хотел *Du Lac*, 1970–1973, Тунис, Тунис (реализација). Поглед на хотел. Извор: разгледница – архива аутора

Fig. 12 Raffaele Contigiani, hotel *Du Lac*, 1970–1973, Tunis, Tunis (realization). View of the hotel. Source: postcard – author's archive